

**El treball femení en l'agricultura a l'Espanya
d'Època Contemporània**

TREBALL DE FINAL DE GRAU
UNIVERSITAT DE GIRONA

Alumna: Mariona Planas Serra
Tutor: Dr. Enric Saguer Hom
Grau en Història
Facultat de Lletres

Resum:

Aquest treball aspira a ser un estat de la qüestió sobre el treball femení en l'agricultura a l'Espanya de l'època contemporània. L'objectiu és veure què s'ha estudiat sobre el paper que han desenvolupat les dones en les tasques relacionades directament amb la producció i la subsistència en el món agrari. El marc cronològic i territorial se situa a Espanya, començant per la segona meitat del segle XVIII, una fase a cavall entre l'Antic Règim i la revolució agrària, i acabant amb l'etapa franquista, en el context agrari de la revolució verda. L'estudi s'articula en dos principals apartats. En el primer, dividit en tres subapartats, exposem el relat general que ha anat construint la historiografia sobre el treball de la dona agrícola, a la vegada que ho relacionem amb un context històric molt esquemàtic sobre l'evolució del món agrari al llarg de l'època contemporània. En el segon apartat, dividit en tres subapartats més, exposem quines són les fonts principals que s'utilitzen per fer aquesta tipologia d'estudis. També tracem un recorregut sobre l'evolució que ha fet la historiografia en aquest àmbit, des dels seus inicis fins avui. Finalment, proposem el que podrien fer futures línies d'investigació sobre el treball femení en l'agricultura de l'Espanya contemporània.

Paraules clau: Treball agrari; Treball femení; Espanya rural; Perspectiva de gènere; Crisi agrària finisecular; Època contemporània.

ÍNDIX

1. Introducció.....	3
1.1. El biaix de gènere en l'anàlisi de la divisió sexual del treball.....	6
2. El treball femení en l'agricultura a l'Espanya dels segles XVIII-XX.....	9
2.1. Les pageses entre la crisi de l'Antic Règim i la revolució agrària.....	9
2.2. Les pageses en l'agricultura del nou context capitalista.....	18
2.3. Les pageses durant l'extensió agrària, la revolució verda i el franquisme.....	28
3. Evolució historiogràfica.....	33
3.1. Fonts per a l'estudi.....	33
3.1.1. Fonts censals, fiscals i notariales.....	33
3.1.2. Fonts narratives, visuals i orals.....	37
3.2. Perspectives d'estudi generals i la seva evolució.....	39
3.2.1. Segons la geografia i la cronologia.....	42
3.3. Futures línies per explorar.....	43
4. Conclusions.....	44
5. Bibliografia.....	46

1. Introducció

La història de les dones s'ha desenvolupat a Espanya al llarg de les últimes dècades. Tanmateix, la historiografia de gènere ha tendit a deixar de banda l'estudi de les dones en certs àmbits. És el cas de l'estudi de les dones rurals. Les causes d'aquest buit són, per exemple, el pes de les visions d'estudi tradicionals, que han tendit a prioritzar la idea de progrés, fet que implicava centrar-se en una història del desenvolupament urbà i industrial més que no pas rural (Cabana Iglesia, 2021). A més, la dona urbana ha sigut vista com a exemple de modernitat des de punts de vista sociopolítics, fet que ha generat més interès pels estudis feministes (Cabana Iglesia, 2021).

A aquesta desigualtat se li suma la tendència historiogràfica a compartimentar l'estudi de la història i desvincular urbanisme i ruralitat. Per tant, en l'àmbit historiogràfic la història rural ha tendit a quedar en un segon pla i, tenint en compte el biaix de gènere, la història de la dona rural en un tercer pla. El fet de quedar relegades dels estudis rurals ha propiciat que se les hagi considerat subjectes històrics passius en lloc de com a un grup social amb agència pròpia en els canvis del desenvolupament històric rural (Nash, 2015). A més, en els casos en què s'ha estudiat la dona rural, s'ha tendit a fer des de la perspectiva dels estudis de família i demografia, és a dir, se l'ha estudiat des de la perspectiva de la dona com a encarregada de cuidar i reproduir la força de treball, no com a un element de força de treball en si mateix. Tanmateix, en les últimes dècades múltiples historiadores han abordat aquesta problemàtica tot duent a terme estudis centrats en el rol laboral que han ocupat les dones en l'àmbit rural. Aquests estudis no només consideren que el paper històric de reproducció de la força de treball que han dut a terme les dones és considerat treball, sinó que han volgut traspasar la barrera del treball domèstic no remunerat i anar més enllà per descobrir quina era la contribució de les dones en les tasques relacionades amb l'agricultura i la ramaderia.

En les següents pàgines es presenten quines han estat les principals autores i obres que han posat llum en aquesta foscor historiogràfica que ha invisibilitzat el treball femení al món agrícola. L'objectiu del treball no és el de recopilar tots els estudis que s'han fet on surten representades algunes de les tasques agrícoles que feien les dones, sinó presentar les obres principals que tracten sobre aquest tema. Es presenta la recerca que s'ha fet sobre el paper que han desenvolupat les dones en les tasques relacionades directament amb la producció agrícola i la subsistència en el món agrari.

Com ens ha quedat clar en el transcurs d'elaboració del treball, els estudis sobre el treball de la dona en l'agricultura es mesclen amb molts altres àmbits diferents, tant socials, com culturals o econòmics. Per exemple, hi ha treballs que tracten sobre la participació de les treballadores rurals en organitzacions sindicals, o sobre les tasques de cures familiars i domèstiques que aquestes han desenvolupat. Aquest treball, però, té l'objectiu d'anar destriant àrees d'estudi i conceptes per tal de veure la quantitat d'estudis que tenen com a objectiu principal estudiar quin era el paper de la dona en les tasques de producció agropecuària. És per això que les obres que tracten el treball agrícola femení com a context per parlar sobre, per exemple, el paper de les dones rurals en la política o el sindicalisme agrari, no s'han considerat (tot i que les hàgim pogut fer servir com a font d'informació).

També farem un repàs sobre en quina època la historiografia comença a centrar-se en el paper de la dona en l'agricultura com a tema d'estudi principal, i com els diferents autors (de fet, sobretot autores) han anat canviant els punts de vista de la recerca del treball femení en el món agrari. Així mateix, s'exposaran les fonts de les quals s'ha dotat la historiografia per fer aquest tipus d'estudis, que són el fonament de tot estudi històric i que, quan escassegen, com és el cas de les fonts per estudiar les pageses, tenen un valor molt gran.

El marc geogràfic del treball recull els estudis que tracten sobre el treball femení agrícola en punts del territori que actualment conforma Espanya, ja que l'acadèmia s'estructura en aquest marc estatal i configura una xarxa pròpia i distingida d'estudis. Tanmateix, el món agrícola és un sector que no entén de fronteres i on un mateix estat pot tenir una gran varietat de sistemes agrícoles diferents. Aquestes diferències són fruit, en primera instància, de les característiques geològiques i climatològiques de cada territori i, en segon lloc, del desenvolupament polític històric concret de cada regió. Aquests dos punts combinats generen diferències molt grans entre territoris, com són la mida i el sistema dels cultius (latifundis o petites explotacions), que alhora tenen a veure amb les formes de propietat i amb els sistemes familiars, així com amb les formes d'activitat econòmica que sostenen una comunitat, com les destinades a la venda de productes o a la subsistència (Rey Castelao, 2015). És per això que els estudis regionals són fonamentals. Tanmateix, aquest treball és un estudi historiogràfic que aspira a esbossar la trajectòria dels estudis sobre el treball de la dona en l'agricultura. Per tant, com hem dit, tot i entendre la importància de la regionalització dels estudis agraris, el fet que això no sigui es tracti principalment d'un estudi històric, sinó historiogràfic, fa que la lògica ens porti a englobar tot l'Estat espanyol.

El marc cronològic de la recerca se centra en els estudis que tracten el treball femení agrícola en l'època contemporània. Més concretament, els que van des de les dues últimes dècades del segle XVIII fins al final de la dictadura franquista. Aquesta cronologia respon a com estan classificats els estudis sobre la dona al món agrari en l'àmbit acadèmic. És a dir, a mesura que hem elaborat el treball hem vist que els estudis del segle XIX sobre el treball femení rural molt sovint també engloben part del segle XVIII, i per això hem considerat pertinent adoptar aquesta cronologia. Pel que fa al límit cronològic superior de l'estudi hem considerat adequat que fos el final de la dictadura franquista, ja que és una època amb unes particularitats polítiques i econòmiques que fa suposar que segurament transformarà el món agrícola d'alguna manera i, per tant, tindrà un impacte en el treball femení.

1.1. El biaix de gènere en l'anàlisi de la divisió sexual del treball

En l'estudi del treball femení és clau reflexionar sobre el perquè de la divisió sexual del treball, és a dir, per què suposadament les dones tenen atribuïdes una sèrie de tasques per fer i els homes unes altres. En aquest sentit, molts estudis sobre història del treball i història del treball femení parteixen d'una visió biologicista de la divisió sexual del treball, és a dir, l'explicació que donen al fet que històricament ambdós gèneres s'hagin dedicat a tasques diferents és que de manera natural estan programats per ser així. Les dones s'haurien dedicat sobretot a tasques de cures a causa d'una tendència natural a cuidar-se dels fills, a tasques més delicades per ser naturalment més meticuloses, a tasques que requereixen més força perquè de manera natural són més dèbils...

Aquest punt de vista fa que es puguin tenir prejudicis a l'hora d'analitzar el treball femení i que, per tant, no s'analitzi correctament. És a dir, molts estudis es fan partint de la premissa que les dones no treballen la terra, sinó que es cuiden de les tasques de la llar. En conseqüència, l'enfocament dels estudis del treball femení rural aniran enfocats a veure quin era el paper de la dona dins de casa, obviant qualsevol altra tasca que pogués desenvolupar a l'hort, al camp, o a altres espais productius que configuren l'espai rural.

En aquest sentit, és important destacar alguns autors de la historiografia espanyola que han tractat aquest tema. Una de les reflexions teòriques que hem seleccionat en aquest àmbit és

l'article de Domínguez Martín, que l'any 2000 publica a la revista *Arenal. Revista De Historia De Las Mujeres* l'article *Teorías de la división del trabajo y enfoque del género* (Domínguez Martín, 2000). L'autor fa un repàs als principals corrents d'anàlisi de la divisió del treball que, segons exposa, en última instància es basen en arguments de caràcter biologicista.

Aquests principals paradigmes interpretatius començarien amb la idea de J. Locke, que va proposar una versió no religiosa de la subordinació femenina, i la va trobar en explicacions de caràcter biològic, tot assentant la base ideològica de "l'existència d'un contracte social previ pel qual les dones van quedar autoexclòses de l'esfera pública per tancar-se a l'esfera privada de forma subordinada" (Domínguez Martín, 2000, p.5). A partir d'aquest concepte els economistes clàssics com Smith escrivien els seus postulats sobre el paper de la dona en el capitalisme i establien unes categories d'anàlisi en funció del que és privat o públic, el que és productiu o reproductiu, el que és mercantil o domèstic, etc.. Aquí comença l'origen, per tant, del poc interès com a àrea d'estudi del paper de la dona en el treball, ja que els estudiosos donaven per fet que per la naturalesa de la dona aquesta ocupava el seu temps cuidant els fills i la casa (Domínguez Martín, 2000). Els marxistes clàssics continuen mantenint aquesta idea, igual que els pensadors de la New Home Economics (Domínguez Martín, 2000). Segons l'autor, els primers a trencar amb aquests paradigmes que avui dia es podrien considerar misògins van ser els neomarxistes, que a la segona meitat del segle XX van assenyalar que precisament la subordinació de la dona venia fruit de la divisió sexual del treball que hi havia hagut a la revolució neolítica, i posaven en relleu la importància dels factors ambientals en la configuració dels gèneres (Domínguez Martín, 2000). Tanmateix, segons Domínguez Martín (2000), ni tan sols les teòriques feministes neomarxistes van escapar dels arguments naturalistes, sinó que és amb l'arribada del feminisme radical, amb la millora de l'estudi de les fonts històriques i la proliferació d'estudis en clau de gènere que el materialisme històric aconsegueix desvincular-se dels arguments biologicistes i entendre l'opressió de la dona com un fenomen fruit d'un entramat institucional.

Tenint en compte això, és comprensible que el treball de la dona en l'agricultura hagi quedat desatès historiogràficament (Ortega López, 2015): en un inici no s'estudiava el treball femení domèstic perquè no es considerava treball. Més endavant es va començar a estudiar el treball de la dona rural, però només es posava el focus en les tasques domèstiques, és a dir, en el treball considerat "improductiu" que feia, ja que es considerava que les activitats agrícoles

productives eren exclusivament masculines. El fet que les dones s'hagin ocupat històricament del treball domèstic rural ha fet, també, que el seu rol en altres feines quedés en un segon pla respecte als estudiosos que històricament les han investigat (Cabana Iglesia, 2021). Finalment, ja hi ha estudis que posen el focus en el treball agrícola femení, i que parteixen de la idea que hi ha tasques productives que són treball domèstic i que solen dur a terme les dones, com per exemple les feines encarades al consum familiar. Segons González de Molina, “són trabajos no solo de reproducción biológica, sino también de mantenimiento de la producción agraria” (González de Molina, 2024, p.11). A aquest conjunt de tot el treball necessari perquè l'economia funcioni, se l'ha denominat “treball metabòlic” (González de Molina, 2024, p.11).

Més concretament, pel que fa a la historiografia, Ortega López (2015) exposa que la dona rural és encara avui un objecte de desatenció. Ortega López (2015) en culpa “l'agrocentrisme” (entès com la tendència historiogràfica de centrar-se tant sols en els processos de modernització tècnica i econòmica de l'àmbit rural i com aquests afecten als agricultors) i “l'androcentrisme” historiogràfics (Ortega López, 2015, p. 14). S'ha tendit a veure la dona com un subjecte passiu davant la dràstica transformació de l'espai rural en els tres últims segles. No s'han tingut en compte l'individualisme femení i s'ha tendit a veure les dones com un element social no disruptiu. El silenci historiogràfic no només ha passat en la història agrària, sinó en la història de gènere respecte de les dones camperoles. En primer lloc, per una concepció urbanocèntrica del feminisme. No s'ha contemplat la idea de progrés social (i, per tant, progrés de gènere) en l'espai rural. Un dels motius d'aquest buit historiogràfic també és la infrarepresentació de la dona en les fonts. D'aquest fenomen se n'ha anomenat, a la dècada dels anys vuitanta, “el treball invisible” o “invisibilitat de les dones rurals” (Ortega López, 2015).

Han estat diferents branques de les ciències socials com l'etnologia, l'antropologia, l'enginyeria agronòmica, la sociologia rural i la geografia que han demostrat el pes de les dones en l'economia rural, i han aportat bones investigacions que mostren la construcció de la desigualtat entre gèneres i la situació de la dona rural en les múltiples regions agràries del país (Ortega López, 2015).

A dins de l'àmbit historiogràfic, com diu Cabana Iglesia (2021), per una banda, la història econòmica, amb l'objectiu d'estudiar les desigualtats socials o les causes de la divisió sexual

del treball, és una de les principals disciplines d'estudi que s'ha aproximat a la dona rural. D'altra banda, la demografia històrica també s'ha aproximat a les dones rurals com a part fonamental de la reproducció de la societat. Pel que fa a la història agrària, veiem que està començant a haver-hi un moviment d'estudi que es focalitza exclusivament en la història femenina, sobretot de la història de les pageses (és a dir, la dona rural que treballa més enllà de les tasques de reproducció i cures). Aquest moviment ha estat promogut i encapçalat principalment per Ortega López (Cabana Iglesia, 2021).

2. El treball femení en l'agricultura a l'Espanya dels segles XVIII-XX

En els següents apartats exposarem què sabem actualment sobre el paper de les pageses en les activitats econòmiques agrícoles de les diferents regions que configuren l'Estat Espanyol. És a dir, quin és el coneixement que l'acadèmia ha aconseguit generar entorn d'aquesta qüestió. Farem un recorregut del paper de la dona en les tasques agrícoles en els espais rurals, des de Galícia fins a Mallorca, passant principalment per Andalusia i Catalunya, a la vegada que, a tall de context històric, anem exposant, a grans trets, els diferents contextos polítics i econòmics en què els espais rurals del país es troben al llarg d'Època Contemporània.

2.1. Les pageses entre la crisi de l'Antic Règim i la revolució agrària

Aquest és un context de canvi en què el món agrari d'Antic Règim començava a transformar-se a causa de la Revolució Industrial i l'entrada del liberalisme econòmic i polític a Espanya. La productivitat del treball creixia a ritme lent i els cultius no rendien prou, però la superfície cultivada i la producció augmentaven (Pinilla Navarro, 2004). Gràcies a aquest últim punt es podia alimentar a una població creixent i també alimentar les arquies de la burgesia mitjançant les exportacions en el mercat internacional de cultius especialitzats (Ortega López, 2024). En el món agrari, la gradual liberalització de l'economia i la política es va materialitzar en alguns intents d'encetar un procés de reforma agrària liberal. Alguns d'aquests intents van acabar reduïts a mesures para-fiscals d'un Estat amb greus problemes per bastir una fiscalitat moderna amb la qual autofinançar-se. Es van desvincular els béns de

“mayorazgo”, es van expropiar, desamortitzar i subhastar els béns de mans mortes eclesiàstiques i es va introduir la possibilitat de la redempció de censos, que tenien un gran pes en el conjunt de béns eclesiàstics desamortitzats per Madoz, especialment a Catalunya. Mentre la venda de les propietats va ser relativament fàcil, l’operació de l’Estat per vendre’s els censos que havia acumulat o obtenir-ne ingressos mitjançant la seva redempció va tenir molt poc èxit (Congost Colomer, 2007). Alguns autors, com Ortega López (2024), defensen que tots aquests canvis polítics i legislatius van impactar el camp, tot fent augmentar la petita propietat en la pagesia, encara que en les últimes dècades aquesta idea ha estat molt qüestionada (Congost Colomer i Garcia Orallo, 2018).

Altres mesures liberals van tenir un impacte en el sistema de cultius, com per exemple que s’expandís el “sistema cereal” en detriment de terrenys aprofitats per la ramaderia o com a recurs forestal (Ortega López, 2024). Aquest fenomen, que es va donar principalment a Andalusia i zones centrals de la península, va suposar que es passés de tenir moltes activitats econòmiques diferents a tenir-ne una de principal i predominant (en certes zones quasi exclusiva), l’agricultura del cereal, la qual requeria grans masses de treballadors agrícoles (Ortega López, 2024). Aquesta predominança del cultiu de secà va anar en detriment del bestiar de cria i de l’engreix que, al reduir-se’n la quantitat, va permetre als ramaders canviar els seus calendaris de treball (Ortega López, 2024). De fet, aquest canvi en l’activitat econòmica implicava un canvi en els temps i ritmes de treball per tota la població agrícola, que va accentuar la seva estacionalitat i es va concentrar en dues principals èpoques de l’any a causa de la predominança de certs cultius i la desaparició d’altres, així com de la reducció d’activitats ramaderes (Martínez López i Villa Gil, 2021; Ortega López, 2024). Les transformacions socioeconòmiques que vénen implicades en aquest canvi són múltiples. Les prioritats familiars van passar a ser la seguretat de l’accés a la terra per totes les generacions i l’accés al mercat d’adquisició de béns i serveis per la subsistència i la producció, els quals es pagaven en moneda (Ortega López, 2024). Aquesta necessitat monetària conduïa als camperols amb terres a especialitzar la producció per tal de poder vendre-la, o bé a artigar boscos i turons per poder augmentar els conreus (Ortega López, 2024). Als més petits propietaris i camperols més pobres, molts dels quals van veure perjudicades les seves economies a causa de la pèrdua de terres comunals, els empenyia a un procés de proletarització, és a dir, en convertir-se en treballadors assalariats del camp, els jornalers (Ortega López, 2024). A les zones de latifundis on més va notar-se la estacionalització del treball es van reduir les possibilitats de participació de les dones en la producció agrària, ja

que la pluriactivitat ja no era una opció tan viable per a la majoria de les pageses, que van experimentar com la diversitat de feines de les quals extreure'n uns mínims ingressos que abans tenien disponibles, s'havien anat reduint (Martínez López i Villa Gil, 2021). Aquestes feines solien anar molt lligades a la cria i cura del bestiar i dels ramats d'ovelles i cabres (Martínez López i Villa Gil, 2021).

En aquest context en què el centre de producció més bàsic era la família nuclear, la dona era la vertebradora de l'economia, ja que en molts casos unia l'empresa econòmica i l'activitat familiar (Ortega López, 2024). La família no era només una estructura de cures i reproducció, sinó que era una unitat productiva, i tant homes com dones desenvolupaven treball productiu i reproductiu (Ortega López, 2024). Com assenyalen Chacón Jiménez i Ferrer Alòs, “cuando hablamos de grupo doméstico, se deben incluir funciones como producción, distribución, socialización y reproducción” (Chacón Jiménez i Ferrer Alòs, 1997, p. 14).

Un element molt important és el fet d'entendre què es consideraven tasques domèstiques i què se'n consideren actualment. Segons Ortega López (2024), les concepcions sobre el treball domèstic i la maternitat difereixen de la nostra concepció actual. Pel que fa a la criança, en alguns contextos les tasques que duïen a terme les dones eren incompatibles amb la cura permanent dels fills (Ortega López, 2024). Això implica que sovint la criança era comunitària, i sovint les germanes grans eren les encarregades de cuidar els germans petits mentre les mares treballaven de jornaleres, tal com indica Roca Fabregat (2005). Per tant, no tot el pes de les cures familiars requeia en el pes de la mare. Això ho denota, per exemple, el fet que “la crianza se externalizaba muy frecuentemente recurriendo también a la lactancia asalariada de las nodrizas” (Ortega López, 2024, p.36) o el fet que el nombre de fills no semblava influir en la taxa d'activitat (Ortega López, 2024) tot i que, segons els estudis de cas de dues localitats andaluses al segle XVIII duts a terme per Garrido González (2016), el nombre de fills sí que influïa (tot i no ser determinant) la taxa d'activitat laboral femenina (cal anotar, però, que Garrido González no es refereix estrictament a les tasques agrícoles, sinó a tot el conjunt d'activitats laborals rurals, que, si bé inclouen l'agricultura, també inclouen feines manufactureres i de servei domèstic). En aquest sentit, Muñoz Abeledo, Taboada Mella i Verdugo Matés (2015) també ressalten que en els mercats de treball agraris gallecs sí que es pot parlar d'una caiguda de l'activitat quan les dones tenien més de tres fills.

Segons Garrido González (2016), al segle XVIII, en comparació amb èpoques posteriors, no trobem una segmentació de gènere tan marcada, i homes, dones i nens sovint duïen a terme les mateixes tasques. Així i tot, el creixement agrari va implicar canvis socials i en l'organització del treball. Les pageses van ser un grup clau que va contribuir al creixement agrari. En aquest context, les dones treballadores del camp sovint es dedicaven a feines estacionals relacionades amb la collita de certs cultius en processos d'especialització i mercantilització. És el cas, per exemple, de les jornaleres que recollien les olives a Mallorca, de les quals se n'ha registrat una demanda de treball elevada al llarg del segle XVIII (Jover Avellà, 2021). Aquestes, com exposa Jover Avellà, també desenvolupaven tasques com l'entrecavat, el repartiment de l'adob, collir llegums, desherbar, collir raïm i recollir les branques de vinya podades, així com recollir fruita seca i altres fruits (Jover Avellà, 2021). En general, tasques que no requerien qualificació i que eren molt estacionals, amb una major concentració en els mesos de tardor en el cas de la recollida d'olives, però quan aquesta activitat va disminuir, el treball es concentrava més a finals de primavera i inicis d'estiu per la recollida de nous cultius que es van plantar en vista del decreixement del cultiu de l'olivera, tot i que els treballadors contractats per la recollida d'aquests nous cultius solien ser homes o infants. Jover Avellà atribueix principalment la disminució de la contractació de mà d'obra jornalera femenina a una creixent demanda de treball tant agrícola com manufacturer, fins al punt que va suposar un canvi en la vida familiar (Jover Avellà, 2021).

A l'Astúries de la segona meitat del segle XVIII, una regió agrícola i ramadera, la dona pagesa tampoc es limitava a les tasques de la llar, com tampoc a les de l'hort i el corral (Suárez Álvarez, 2015). Segons un estudi de cas de dues localitats costaneres asturianes, la pagesa de la zona:

También intervenía en ritos de aprovisionamiento como era la matanza o la ezfoya (labor relacionada con la recogida del maíz), que en el caso de Asturias se convertían en un auténtico ritual, y participaban activamente en la recogida de hierba para pasto, la de cereal o la siembra” (Suárez Álvarez, 2015, p.70).

Un dels oficis on més surten representades a les fonts les dones rurals d'Astúries, segons els estudis de Suárez Álvarez i Morán Corte (2011), és en el de molinera, un ofici considerat masculí al qual només tenien accés les viudes, una tasca que els suposava un guany extra d'aproximadament 130 rals, un guany considerable (Suárez Álvarez i Morán Corte, 2011). També apareixen representades en altres oficis, com el de “venedora de vi” (Suárez Álvarez i

Morán Corte, 2011, p. 492), però no en farem esment, ja que considerem que s'allunyen de l'àmbit del treball agrícola.

En un context de canvis en el model agrícola tradicional, tant dones, homes com infants es distribuïen les tasques com podien per adaptar-s'hi (Ortega López, 2024). Les dones treballaven tant al mas com al tros. Pel context més de cures, es dedicaven des de fer pa fins a rentar la roba o transformar aliments. Es cuidaven també de l'aviram, el bestiar, de l'hort i dels infants. Els productes que extreïen de l'hort i els animals no només era per consum propi sinó també per vendre als mercats. Pel que fa a les tasques fora de casa, també es cuidaven de llaurar, de sembrar o de rompre les parcel·les de prat. De fet, assumien el treball i l'administració de tota l'explotació quan l'home de la casa es llogava com a jornalero en els períodes que més feina requerien del calendari agrícola (Ortega López, 2024).

L'obra contemporània de l'època del sociòleg especialitzat en economies familiars Frédéric Le Play, titulada *Campesinos y pescadores del norte de España* (un treball de camp de la seva estada al nord d'Espanya al segle XIX), és utilitzada àmpliament per aproximar-se a la quotidianitat de les pageses. El sociòleg fa un retrat de famílies camperoles de Galícia, Santander i Biscaia per aproximar-se a l'època. Aquest autor destaca tres àmbits del treball femení, que són les tasques domèstiques, els treballs a l'explotació familiar i el treball assalariat. Pel que fa al treball domèstic, Le Play indica fins i tot el còmput de dies que les dones dedicaven a aquest (De la Cruz del Amo del Amo, 2009). Pel que fa al treball assalariat, les dones es llogaven a tercers per realitzar tasques agrícoles múltiples, entre les quals destaquen la birbada, l'espigolament, la verema i la recollida d'olives, que és probable que fossin feines exclusivament femenines (De la Cruz del Amo del Amo, 2009; Ortega López, 2024). Altres tasques agrícoles relatades per Le Play de les pageses dels espais rurals del nord-oest espanyols que destaca De la Cruz del Amo (2009,) són el cultiu del blat de moro, que inclou des de desherbar els cultius fins a escapçar el blat de moro i desgranar-lo, la collita de la patata, de la mongeta, dels naps, de les cols, del lli i l'assecament del fenc. Segons exposa Ortega López (2024), Le Play també destaca que en l'àmbit d'activitats agropecuàries com la pesca, les dones reparaven i mantenien les eines i sovint rebien un salari a canvi del transport del peix (Ortega López, 2024). Per tant, amb tots aquests exemples podem veure que els ingressos salarials no depenien exclusivament del treball masculí. Tal com indiquen Colomé Ferrer, Sagner Hom i Vicedo Rius referint-se a les famílies camperoles catalanes,

Los ingresos salariales no procedían exclusivamente del trabajo masculino ya que, para un conjunto de tareas culturalmente determinadas (escarda, recolección de legumbres, vendimia, etc.), existía una fuerte demanda de mano de obra femenina. En otras ocasiones, las mujeres se hacían cargo de la vendimia de la propia explotación, facilitando la obtención de mayores ingresos salariales por parte de los activos masculinos. (Vicedo Rius et al., 2002, p. 348)

Pel que fa a les zones de grans latifundis i de cultius de secà, Ortega López (2024) remarca el rol primordial de la dona en la participació com a jornalera d'un mercat agrari de famílies sense o amb poc accés a la terra. Tots els membres de la família, sobretot en un context de desamortitzacions i tancaments de terra, havien d'aportar ingressos a l'economia familiar de subsistència. Això feia que les dones (com els infants), no només treballassin regularment com a jornaleres per la seva comunitat sinó que ocasionalment també emigressin a altres zones del país per treballar en feines estacionals. Un exemple són les noies gallegues que voltaven per les comarques d'interior per segar sègol (Ortega López, 2024).

Segons Rey Castelao i Rial García (2009), les pageses gallegues tenien una major participació en el patrimoni familiar que les dones d'altres territoris peninsulars a causa de la posició que tenien respecte a la propietat d'aquest patrimoni. Dins de la mateixa Galícia, a causa de les diferències territorials en els sistemes agraris, les pageses desenvolupaven tasques diferents. En general, però, com a tot el nord peninsular (Rey Castelao i Rial García, 2009), es tractava de zones de minifundi i de policultiu de subsistència on la dona participava més intensament que no pas en les zones de predomini del latifundi i on l'agricultura tenia finalitats més comercials. Segons Rey Castelao i Rial García,

La combinación de alta intensidad demográfica, pequeñez de la explotación, fuerza de trabajo familiar, bajo nivel de renta agraria, insuficiente producción de alimentos y recurso a la emigración y a las actividades extraagrarias [*sic*] de los componentes de la familia daba como resultado una alta implicación de la mujer en labores agrícolas, el trabajo a jornal o la comercialización de productos. (Rey Castelao i Rial García, 2009, p. 104)

La feina que duïen a terme les pageses de les petites explotacions de la franja atlàntico-cantàbrica era discontinua, simultània i diversificada (Rey Castelao i Rial García, 2009), ja que no es limitaven a treballar a l'espai domèstic, sinó que feinejaven sempre allà on calia depenent de les necessitats de l'agre. Més enllà de l'explotació a la qual pertanyien, podien desenvolupar altres feines, entre les quals destaquen el treball a jornal.

Segons Rey Castelao i Rial García (2009), l'activitat femenina no depenia de la força física de cada dona, sinó sobretot de l'edat, de la fase reproductiva en la qual es trobessin (és a dir, si es trobaven en una fase prepart o postpart), del seu estat civil i de l'accés al control dels mitjans de producció. Rey Castelao i Rial García (2009) exposen que en la seva infantesa, les dones netejaven els estables, munyien els animals i feinejaven pels cultius. Aquesta activitat augmentava durant el matrimoni i, un cop arribat aquest, fluctuava segons el nombre de fills i el desenvolupament dels parts. Les viudes, a més, en accedir al comandament de la casa segons el sistema hereditari gallec, adquirien una posició de gestores del patrimoni que “es de suponer que una heredera tendría cierto control sobre su patrimonio, en la gestión del trabajo doméstico y en la organización de la actividad agrícola” (Rey Castelao i Rial García, 2009, p.105), mentre que les solteres sovint eren utilitzades per les seves famílies com a força laboral gratuïta (Rey Castelao i Rial García, 2009). En canvi, en el cas català, a partir d'un estudi de cas de l'At Panadès, Moreno Claverías (2017) deixa clar que les pageses no tenien potestat sobre la gestió del patrimoni (ni tan sols les pubilles, ja que, al casar-se, l'administració de la propietat passava a mans del marit) ni en la presa de decisió sobre l'administració dels diners. Aquesta falta de poder, però, no implicava que no treballéssin en les tasques de la finca. Com diu Moreno Claverías, “acostumaven a fer feines considerades subsidiàries a la del marit, sovint intenses en treball però mal pagades” (Moreno Claverías, 2017, p.106).

El fenomen migratori, que a Galícia va tenir un impacte considerable, també influïa en la feina que desenvolupaven les dones, ja que aquestes sovint s'havien d'ocupar del mas davant l'absència dels marits. Les migracions polianuals o definitives, que solien ser a Andalusia, Portugal o Amèrica, deixaven les explotacions amb menys mà d'obra i en disminuïen els rendiments (Rey Castelao i Rial García, 2009). No causaven tant d'impacte les migracions de cicle curt de temporers i segadors que anaven a Castella de maig a octubre així com de marits artesans que anaven a Castella i Andalusia a sembrar i collir blat de moro i deixaven les explotacions íntegrament en mans de les pageses i els fills, ja que, a més, aprofitaven per

vendre productes elaborats durant l'hivern per les pageses o per ells mateixos, fet que generava beneficis a la família (Rey Castelao i Rial García, 2009). En menor mesura, les pageses gallegues també feien de jornaleres en el cultiu del blat de moro, en el conreu de la vinya (esfullar parres i collir raïm) i en la collita de la castanya, tot i que sempre amb salaris inferiors als masculins (Rey Castelao i Rial García, 2009). Segons Rey Castelao i Rial García (2009), a les zones vitícoles les pageses gallegues feien les tasques menys especialitzades que no requerien un gran control d'eines ni tècniques gaire específiques, però això no implica que fos un treball menys dur: a part de la verema, s'ocupaven sovint de transportar el raïm per zones de difícil accés, "recorriendo largas distancias cargadas con pesadas bastas y seguidas de niños con cestas pequeñas" (Rey Castelao i Rial García, 2009, p. 108).

Les pageses de zones vitícoles catalanes, tal com diu Moreno Claverías (2017), també feien la verema i esporgaven la parra, i en el cas de les pageses de famílies amb contractes de rabassa morta "eren elles les que menaven les peces a rabassa quan els actius masculins podien obtenir ingressos fora de l'explotació familiar" (Moreno Claverías, 2017, p. 114). També s'ocupaven del bestiar, especialment del boví en el cas de les pageses gallegues, així com del cultiu de l'hort per produir hortalisses i fruites, per finalitats de consum familiar i mercantils, així com del cultiu de matèries primeres per elaborar manufactures, com el lli (Rey Castelao i Rial García, 2009) i el cànem, la llana o el cotó en el cas de les pageses catalanes (Moreno Claverías, 2017).

Les dones rurals gallegues que treballaven com a criades també s'ocupaven de tasques agrícoles, com pot indicar el fet que hi hagués una categoria de criada anomenada "mozas de huerta" (Dubert García, 2005, p. 13). Les criades obtenien, a algunes parròquies d'Ourense, aproximadament 50 reals l'any, una quantitat molt escassa (Dubert García, 2005). Ser criada constituïa un ofici de vida i de treball a la Galícia rural (Dubert García, 2005). Provenien sobretot de famílies humils, sense expectatives de futur en els mercats matrimonials a causa dels baixos ingressos. Així i tot, segons Rey Castelao i Rial García (2007) fer de criada no era una forma de vida, sinó una activitat principalment prematrimonial. Segons Suárez Álvarez i Morán Corte (2011), a certes localitats asturianes la feina de criada també solia ser una feina prèvia al casament que permetia estalviar diners pel dot, tot i que els autors destaquen la pràctica usual de l'impagament dels salaris a les criades per part dels amos, fet que frustrava les possibilitats d'estalviar diners en poc temps.

Altres historiadors també conclouen que la feina de criada al mas català era una etapa prèvia al matrimoni (Roca Fabregat, 2005; Serramontmany Hugas, 2016). A causa de les condicions d'agricultura de subsistència (més que no pas d'agricultura encarada al mercat) gallega, les famílies recorrien a la contractació de criades per tal que es cuidessin de tasques relatives al mas (cura de la casa, de l'hort i del bestiar) per tal que la família es pogués dedicar de ple a les tasques que, com diu Dubert García (2005), incrementessin la rendibilitat de l'explotació.

Als masos catalans, les criades (sovint d'edats molt joves), a part de fer feines domèstiques, es dedicaven també a cuidar-se del bestiar, en especial dels porcs, tot i que, segons Roca Fabregat (2005), era una feina predominantment de mossos. Tanmateix, Serramontmany Hugas (2016) destaca que “les tasques de vigilar ramats eren les úniques que s'assignaven independentment del gènere” (Serramontmany Hugas, 2016, p. 198). Les criades també desenvolupaven altres activitats agrícoles com per exemple transportar el gra al molí (Roca Fabregat, 2005). Entre la feina de mossos i criades hi havia una diferència de soldada (el salari que cobraven els treballadors del mas) de fins a un 44% (Roca Fabregat, 2005), tot i que al llarg del segle XIX el valor de les soldades femenines va començar a pujar a causa de l'augment de contractació de mà d'obra femenina en les manufactures rurals i les fàbriques, el qual va anar en detriment de l'oferta de mà d'obra femenina al sector del treball domèstic (Roca Fabregat, 2005). Segons l'estudi de cas de l'Alt Empordà (Serramontmany Hugas, 2016), el salari i la manutenció de les criades anaven també acompanyats del pagament en espècie anual d'una peça de vestir anomenada “les menuderies”. Entre les diferents categories de criada, hi havia també la categoria de dida (Serramontmany Hugas, 2016).

A l'Empordà, Ros Massana i Alvarado Costa (2006) concreten que a la zona de l'Albera, terra de suredes, les dones desenvolupaven una tasca específica en la part primària de la cadena de producció de taps de suro (és a dir, de l'etapa prèvia al procés de manufactura, tot i que també treballaven en aquesta segona etapa). Es tracta de les burricaires, una feina estacional que consistia a transportar el suro pelat del bosc fins al rusquer (Ros Massana i Alvarado Costa, 2006) i que, en aquesta zona, desenvolupaven les dones. Un cop més, veiem que es tracta d'una feina estacional en el marc de la “pluriactivitat pagesa”, de caràcter “no especialitzat” i que “ha deixat poc rastre documental” (Ros Massana i Alvarado Costa, 2006, p. 110), com passa en general amb el treball femení.

Pel que fa al treball als masos catalans, segons Roca Fabregat (2005) es regia per una “estricta divisió del trabajo” (Roca Fabregat, 2005, p. 60), segons la qual els homes

“monopolitzaven” (Roca Fabregat, 2005, p. 60) les activitats agràries i les dones es cuidaven de les domèstiques, que inclouen la masia i el seu entorn directe (tot i que, com hem exposat prèviament, el concepte “domèstic” no va deslligat del concepte “productiu”). Això, però, sempre depenia del grau de riquesa de la família. A les més humils, “per garantir la supervivència de les famílies, les dones, lluny d’especialitzar-se, es podien dedicar a fer diferents tasques agrícoles, (...) recollir i vendre llenya, fer de mestressa de cria o de criada en diferents moments de la seva vida o de manera simultània” (Moreno Claverías, 2017, p. 107).

2.2. Les pageses en l’agricultura del nou context capitalista

A finals del segle XIX i durant les primeres dècades del XX, el món agrícola espanyol va deixar majoritàriament enrere el vell esquema productiu de la societat d’Antic Règim centrat generalment en la subsistència i l’autoconsum per passar a ser una agricultura de mercat encarada al monocultiu, a l’especialització agrícola i a un ús més intensiu del capital, materialitzat en les millores tècniques i la mecanització, per fer eficient la producció (Ortega López, 2024). Aquests canvis, però, no van perjudicar especialment la petita i mitjana explotació. De fet, l’accés a la propietat de la terra era més comú que abans a causa de les dinàmiques del mercat i les polítiques intervencionistes. No obstant, però, cal fer una aproximació regional per veure com es concreten aquests fenòmens generals a les diferents regions.

A la major part d’Andalusia, on predominava el latifundi, el nombre de propietaris va augmentar i hi va haver un alt grau d’especialització (Ortega López, 2024). En aquesta zona, “la erosión de la pluriactividad, la escasez de trabajo y la depreciación salarial impuesta por el régimen de la Restauración sumieron a la mayoría del campesinado (...) en una grave crisis social” (Martínez López i Villa Gil, 2021, p. 88). Això va provocar una sortida migratòria, sobretot de dones, moltes de les quals tenien com a única sortida el servei domèstic urbà (Martínez López i Villa Gil, 2021). Martínez López i Martínez Martín, en un estudi de les filadores d’una localitat de Granada, Montefrío, conclouen que: “desposeídas, marginadas en el mercado de trabajo agrícola, cerradas las escasas oportunidades que habían tenido de encontrar trabajo remunerado, a menudo aisladas de sus familias (emigradas o desaparecidas), muchas de ellas vieron como la amenaza de la pobreza y la marginación social les alcanzaba” (Martínez López i Martínez Martín, 2003, p.22). En aquesta zona del

sud-est espanyol (Murcia, Albacete, Alacant) hi ha estudis que mostren que durant el primer terç del segle XX les jornaleres eventuais del sector vitivinícola percebién uns salaris més elevats que no pas el de les treballadores fixes de les explotacions, és a dir, les criades, tot i que una possible explicació a aquesta desigualtat és el fet que les criades rebien altres prestacions no monetàries (Martínez Soto, 2003). Pel que fa a les fluctuacions en diferències salarials entre jornalers i jornaleres de l'àrea, Pascual les atribueix a períodes en què els jornalers emigraven a zones (principalment el sud de França) on hi havia més bones condicions salarials, fet que provocava un augment de la demanda de mà d'obra (per força, femenina) i, per tant, un augment salarial (Martínez Soto, 2003).

A Mallorca, els conreus tradicionals més destinats a l'autoproveïment, com el cereal, se substitueixen per cultius més comercialitzables, com la vinya, l'ametlla o la patata (Escartín Bisbal, 2001). En una exhaustiva aproximació al treball agrari de les pageses, Escartín Bisbal fa una classificació de les tasques del calendari agrícola mallorquí segons si eren desenvolupades per homes, dones o ambdós. Les tasques que atribueix exclusivament a les pageses són la recollida de garrofes, l'encistellat de figues, l'entrecavat de múltiples cultius, sobretot d'hortalisses, la sega de llegums, l'espigolament i la preparació dels feixos de faves (Escartín Bisbal, 2001). Pel que fa a les tasques que feien tan homes, dones i, en menor mesura, infants, són la gestió dels formiguers (o boïcs), el sembrat a solc, la recollida d'olives, el sembrat d'hortalisses, la collita de la fruita, el treball a l'era i la recollida de l'ametlla (Escartín Bisbal, 2001). Escartín Bisbal també destaca la participació de les pageses en altres tasques de l'explotació del medi rural, com les carboneres, que solien ser les dones dels carboners que "ajudaven al marit a transportar el carbó o triar la carbonissa" (Escartín Bisbal, 2001), les molineres, les pastores i les majorales, que eren les dones que dirigien un grup de treballadores agrícoles (Escartín Bisbal, 2001). Finalment, Escartín Bisbal destaca el rol protagonista que exercia la pagesa en les tasques de processament dels productes agrícoles en productes alimentaris. També destaca el paper de les "matanceres", les pageses que mataven el porc (Escartín Bisbal, 2001).

Un estudi similar de Berriochoa Azcárate (2015) mostra la vida de les pageses basques al llarg dels segles XIX i XX. Tot i que el seu estudi no està gaire contextualitzat políticament, mitjançant l'estudi de fonts de l'època, altre cop, testimonis de viatgers i censos de població, entre d'altres, fa un recorregut per les diferents etapes vitals de les dones rurals basques. En un apartat específic sobre les tasques al camp, l'autor explica que les dones, a part

d'ocupar-se íntegrament de totes les tasques de la llar, també es cuidaven de l'hort i d'algunes tasques del camp com “el layado, las escardas, el desherbado del trigo y su recolección, la recogida de la alubia y del maíz, el arranque de los tubérculos forrajeros y no forrajeros....” (Berriochoa Azcárate, 2015, p. 160). L'autor destaca una tasca especialment dura que duien a terme les pageses, el fangat, que consistia en remoure la terra manualment amb cavics en aquelles zones de terreny més irregular o de difícil accés on l'arada no anava bé d'utilitzar. Aquesta tasca era tan feixuga que als estrangers sorprenia molt que fessin les pageses (Berriochoa Azcárate, 2015).

A València, com a Catalunya, la crisi fil·loxèrica francesa va donar molt avantatge a les vinyes de la regió. D'altra banda, el cultiu de la taronja va crear un model agrícola intensiu amb molta necessitat de mà d'obra. A Catalunya, a més de la vinya, va créixer la ramaderia i l'horticultura. A Galícia hi va haver un augment dels petits propietaris que amb les millores tècniques de l'època van especialitzar-se molt en la ramaderia. Pel que fa a les zones centrals del país, com la regió castellanomanxega, la gran propietat es va mantenir, i hi continuava havent necessitat de mà d'obra. (Ortega López, 2024). Cada cop s'anaven delineant més els tres grans grups socials rurals, els mitjans o grans propietaris (inclòs arrendataris), els petits propietaris que depenien de la mà d'obra familiar i els jornalers, que eren el grup predominant i més diferenciat de la resta (Ortega López, 2024). Com diu l'autora, la intervenció estatal va ser fonamental per a la preservació de la petita i mitjana propietat. Traspalsades pel desastre del 98, les elits polítiques i intel·lectuals van impulsar l'Estat a un elevat intervencionisme per redirigir el país, i l'agricultura va ser un tema fonamental. El Ministeri d'Agricultura va crear una administració forta en aquest àmbit, i va potenciar principalment la petita explotació, la integració de la població rural en el nou sistema polític i l'augment de la producció eficient.

En aquest context la petita explotació era el punt de mira de polítics i investigadors, la qual pretenien que fos el màxim exponent de creixement i modernització agrària. En l'àmbit social, la conflictivitat creixent al camp va portar a l'aplicació de polítiques del foment de la religió i l'enaltiment del petit propietari en detriment del prototip de jornalер “anarquista” (Ortega López, 2024). A més, es van aplicar activament polítiques de colonització de terres i de repoblament (Ortega López, 2024).

La sortida a la crisi agrària finisecular va implicar una reorganització del treball. Això va provocar que la família tradicional com a unitat de treball es desconfigurés lentament, ja que

la progressiva salarització del treball rural va anar desvinculant la forta relació entre família i producció, com diu l'autora, “el estatus social y la independencia económica cada vez tuvieron menos que ver con la parentela. Sería el trabajo-empleo, individualmente considerado, el que permitiera la independencia y el estatus a las personas.” (Ortega López, 2024, p. 64).

En aquest context del nou model productiu agrari en què el treball assalariat va començar a guanyar molt pes, es van accentuar les desigualtats en l'accés a les oportunitats laborals entre ambdós gèneres, com assenyala l'autora: “Consiguientemente, los hombres y las mujeres se encontrarían en desigualdad de condiciones ante un factor clave para la estructuración del nuevo orden social en el mundo rural” (Ortega López, 2024, p. 65). Pel que fa als salaris, Borderías Mondéjar i Sarasúa García (2005) destaquen que el valor del jornal agrícola femení català (segons dades de la província de Barcelona) va ser força fluctuant, amb pujades i retrocessos constants, a diferència del jornal masculí, que va créixer de forma relativament estable (comparat amb el femení) des de la segona meitat del segle XIX (Borderías Mondéjar i Sarasúa García, 2005). Comparat amb la primera meitat del segle XIX, però, Borderías Mondéjar i Sarasúa García conclouen que els jornals femenins i masculins són més igualitaris a la segona meitat del segle (on els salaris femenins representen un 65% dels masculins, mentre que a la primera meitat de segle, el 50% o, depenent de la localitat, fins i tot menys (Borderías Mondéjar i Sarasúa García, 2005)). Les autores comparen aquests resultats amb els d'altres localitats de l'Estat, i veuen que aquestes diferències salarials són encara més accentuades a punts com Navarra o Mallorca (Borderías Mondéjar i Sarasúa García, 2005).

Un estudi de cas de Garrabou Segura, Ramon Muñoz i Tello Aragay (2015) sobre els salaris i el mercat laboral en una explotació agrària de la comarca de la Segarra a finals del segle XIX aporta més informació sobre els jornals femenins. A Catalunya, aquests van tendir a augmentar a la primera meitat del segle XX, possiblement a conseqüència de les migracions rurals cap a zones urbanes (Colomé Ferrer, 2024). Les jornaleres (ja fossin de la mateixa localitat o forasteres) se solien contractar per dies en moments de màxim pic de feina, i tenien un paper secundari però rellevant en el treball temporal (Garrabou Segura et al., 2015).

Les feines com a jornaleres que duïen a terme arreu de Catalunya solien tenir relació amb la vinya: “esbrotar ceps al mes de juny, espampolar al final de setembre o el començament d'octubre i, sobretot, la verema mobilitzaven un gran nombre de dones relativament important” (Garrabou Segura et al., 2015, p.99). Colomé Ferrer (2024) de manera més

específica destaca que les jornaleres eren contractades en l'àmbit de la vinya per desherbar, cuidar els mallols i els ceps adults i esporgar-los. En algunes localitats catalanes, per fer la verema les jornaleres eren distribuïdes en dos grups: les veremadores i les triadores, que tenien la funció de destriar els grans entre bons i defectuosos per tal de millorar la qualitat del vi (Colomé Ferrer, 2000). Fins i tot hi ha constància que no era poc habitual que les jornaleres deixessin la verema d'una explotació a mig fer, ja fos a causa de males condicions meteorològiques o per anar-se'n a treballar en una explotació que oferís millors condicions i que, davant aquest fenomen, a vegades se'ls donés un "plus" en el salari com a compensació per haver-se quedat durant tota la campanya de la verema (Colomé, 2000). Colomé Ferrer especifica que l'acció de cavar i la poda eren tasques masculines, mentre que el transport del sarment anava a càrrec de les dones (com hem vist que feien les jornaleres gallegues (p.12)). Com ja hem vist anteriorment, també destaquen tasques que feien les jornaleres com la collita d'olives i el seu processament al trull, (Colomé Ferrer, 2024), "arrencar guixes, entrecavar i treballar l'hort" (Garrabou Segura et al., 2015, p.99) i la sega. Sobre aquesta última feina, Colomé Ferrer destaca que, específicament, les jornaleres recollien les garbes i cuinaven per la resta de jornaleres. Hi ha altres feines que duïen a terme les jornaleres catalanes a finals del segle XIX i principis del segle XX. Aquestes inclouen desherbar, el lligament de garbes de cereal, l'espigolament dels camps, la recollida d'avellanes, ametlles, castanyes, garrofes, aglans i figues (a part de la collita del raïm i l'oliva, dues tasques que ja hem mencionat prèviament), la plantació de patates, de llegums, i la retirada de pedres dels camps amb les quals posteriorment arreglaven els marges de les parcel·les (Colomé Ferrer, 2024). En el cas del Baix Ebre, també participaven en el cultiu dels arrossars.

Aquestes feines se solien realitzar en colles o brigades que, en el cas de les brigades de jornaleres per fer la verema, recorrien llargues distàncies per anar de finca en finca a treballar, i sovint s'havien de portar elles mateixes les eines de treball (Colomé Ferrer, 2024). Una altra tasca (de fet, ofici) no estrictament agrícola, però sí relacionada amb l'explotació del medi rural és el de trementinaire. Les trementinaires eren "venedores ambulants d'herbes remeieres i trementina" (Frigolé Reixach, 2006, p. 13) que, gràcies a l'estudi etnogràfic que l'antropòleg Frigolé Reixach va dur a terme, sabem que eren especialistes en identificar i localitzar herbes remeieres, en fer-ne la recol·lecta a l'època i de la manera més adient i en tractar-les per tal de fer-les aptes pel consum alimentari i comercialitzar-les. També eren expertes en l'assecamment de bolets per a la seva conservació i comercialització (Frigolé Reixach, 2006). Però el producte que dona nom a la professió, la trementina, una resina utilitzada per l'elaboració d'ungüents, no l'extreïen de la vall, sinó que la compraven durant

els seus recorreguts de localitat en localitat per vendre els seus productes. Aquesta activitat comercial generava uns ingressos indispensables per a la supervivència de les economies rurals de muntanya (Frigolé Reixach, 2006).

Tot i no tractar-se d'una tasca agrícola, volem destacar el fet que moltes pageses anaven a la ciutat a treballar com a dides en hospicis, com el cas de la Casa de la Maternitat de Barcelona (Borderías Mondéjar i Sarasúa García, 2005). Segons aquestes dues autores, en un context en què les dones eren contractades en períodes molt específics i curts de l'any, com la sega o la verema, el fet de treballar com a dides en zones urbanes suposava “un salario muy bajo pero continuado y seguro durante varios años” (Borderías Mondéjar i Sarasúa García, 2005, p. 20). Per les dones rurals, no qualificades, aquesta opció proporcionava una “liquiditat immediata”, tal com explica Sarasúa García: “la extraordinaria ventaja de la liquidez inmediata compensó los bajos salarios de las nodrizas, y es clave para entender su importancia para las familias” (Sarasúa García, 2021, p.22). Era una activitat que els aportava ingressos baixos però immediats, que la gran majoria d'elles coneixia bé i que, com que no era estacional, podien compaginar-se amb les tasques temporals que elles desenvolupaven majoritàriament del cicle agrícola, com la sega, i tasques més quotidianes com el cuidat de l'hort i el bestiar (Sarasúa García, 2021).

El trabajo de las nodrizas transfirió considerables recursos monetarios a la economía rural, sobre todo a sus capas más pobres, lo que contribuyó a reducir su endeudamiento, a compensar los bajos jornales agrícolas, el subempleo y desempleo masculinos; a estimular la circulación de efectivo, la disponibilidad de medios de pago, el recurso al crédito y el empeño; a facilitar el pago de impuestos; en definitiva, a la actividad económica, al consumo y a la reducción de la pobreza (Sarasúa García, 2021, p. 37).

Pel que fa a les criades, que, com hem vist, sovint desenvolupaven tasques agrícoles, en el cas català a la segona meitat del segle XIX hi ha un descens d'aquesta categoria professional (Roca Fabregat, 2005), fruit de l'augment del seu cost de contractació, però sobretot fruit dels canvis en els models productius esmentats prèviament que, en el cas català, van provocar el declivi dels masos com a unitat de producció “policultural” (Roca Fabregat, 2005). En aquest nou context, a més, el matrimoni podia produir-se més aviat, fet que reduïa els períodes de treball previs a aquest, com és el treball de criada (Roca Fabregat, 2005).

Un dels impactes dels canvis en els sistemes agraris, com per exemple la creixent salarització del treball, és en la definició de “treball productiu”, la qual, a ulls de l’Estat, era sinònim de treball assalariat o treball que pot generar un valor de mercat i es pot registrar i comptabilitzar (Ortega López, 2024). Aquesta és una de les explicacions que va portar a la invisibilització del treball femení. L’especialització de la producció va conduir a una divisió per gèneres del treball, en el qual la dona va quedar relegada a tasques no remunerades i que van deixar de considerar-se treball. Bàsicament, el model de “l’home proveïdor” és el model que es va començar a imposar (Ortega López, 2024). Tanmateix, Borderías Mondéjar i Muñoz Abeledo (2018), en un estudi que inclou el treball industrial però, també agrícola, de les famílies jornaleres i pescadores de Catalunya i Galícia a la dècada dels anys vint (segle XX) les autores conclouen que si bé aquest model va acabar establint-se com a predominant en famílies de classes mitjanes, “seguía sin estar al alcance de las familias de las clases populares, cuyo presupuesto hubiera resultado deficitario en un 40% de haber dependido sólo del salario regular del cabeza de familia” (Borderías Mondéjar i Muñoz Abeledo, 2018, p.99)

Això no obstant, aquest model va impactar negativament els salaris de les jornaleres, a qui es pagaven sistemàticament salaris més baixos per fer la mateixa feina (Ortega López, 2024). En el cas de les pageses de les explotacions familiars, la societat les volia empènyer fora de les activitats mercantils i que permetien guanyar un salari per fer-les recluses del treball reproductiu i productiu, tot i que no valorat, ja que es va començar a teixir un discurs (promogut conscientment des de l’Estat a través de diferents mètodes propagandístics, com per exemple, las Hojas Divulgadoras del Ministerio de Agricultura) de que “són les obligacions domèstiques de la dona” (Ortega López, 2024).

Tot i que, generalment, a pesar de la invisibilització en les fonts oficials les pageses de moltes regions i estrats socials baixos seguien treballant com a jornaleres, segons Pérez-Fuentes Hernández (1995), és cert que l’activitat femenina va patir un lleu descens real fruit de la creixent salarització de les tasques agrícoles, un mercat de la força de treball en el qual les dones quedaven enrere. A part de les assalariades i de les mullers de propietaris de petites explotacions que es dedicaven a tasques agrícoles, també hi havia dones catalanes que, ja fos per herència o com a dot, en enviudar passaven a gestionar elles mateixes parcel·les concedides en contractes d’aparceries o rabassa morta (Colomé Ferrer, 2024), sent les masoveries les més infreqüents (Saguer Hom, 2022).

Colomé Ferrer (2024), a partir d'una gran varietat de fonts, recull una sèrie de dades sobre les tasques de les pageses a la Catalunya de finals del segle XIX. Les tasques varien molt depenent del municipi. Aquestes feines, a part de les mencionades anteriorment, inclouen la pràctica de l'apicultura, tot el procés de plantació de lli i cànem, que va des de preparar la terra pel seu cultiu fins a la recol·lecta i el seu tractament per elaborar-ne fil.

Segons Ortega López (2024), la propaganda de l'Estat per relegar la dona als treballs domèstics sobrepassava el pamflet. Es van orquestrar autèntiques campanyes "d'educació" i instrucció de la dona rural per tal de "professionalitzar-lo" (Pérez-Fuentes Hernández, 1995), ja que les innovacions tècniques i les transformacions tecnològiques del camp requerien nous coneixements per tal que elles, segons la visió de l'època, estiguessin capacitades per contribuir eficaçment al funcionament de la llar tot tenint en compte aquestes innovacions tecnològiques i les noves dinàmiques econòmiques. Hi havia cursos de producció de productes làctics, de conreu d'arbres, principalment de vinya i fruiters, d'extracció de mel, i de cria d'animals de corral, així com cursos de manipulació i transformació d'aliments. Així i tot, no es consideraven tasques que poguessin ser considerades "treball". Això queda reflectit, per exemple, en les polítiques en drets socials. Es transmetia el missatge que l'home treballador, com a tal, podia tenir drets socials, però la dona, al no ser treballadora de manera oficial, no tenia drets. Com diu l'autora,

Como vemos, a comienzos del siglo XX quedaron dibujados los perfiles de los llamados a ser considerados trabajadores y sujetos de derechos sociales a través de un modelo de género que se impuso en el mundo rural sobre las conductas y las expectativas sociales de hombres y de mujeres. (Ortega López, 2024, p.69)

Aquesta promoció dels rols de gènere en l'àmbit rural eren, en bona part, un intent de l'Estat de frenar l'èxode rural femení que es va viure a Espanya el segle XX. Aquest èxode, que es va donar a la gran majoria de províncies espanyoles i va tenir com a principals nuclis receptors Madrid, La Corunya i Barcelona, va fer disminuir el pes de les dones en el treball agrícola (Ortega López, 2021). Segons Ortega López (2021), la falta de dinamització i diversificació dels mercats rurals fruit del nou context de capitalisme agrari del segle XX expliquen en part aquest èxode, tot i que aquestes condicions variaven depenent de si es tractava de zones minifundistes com Galícia, Astúries, Navarra, Cantàbria, o de zones de latifundi com Andalusia Occidental, Castella i Extremadura. Les protagonistes d'aquest

èxode eren, majoritàriament, noies d'una mitjana d'entre vint i vint-i-cinc anys i que s'havien vist forçades a abandonar el camp pels baixos salaris que aportaven pocs ingressos a la llar, per la pèrdua d'oferta de treball en molts casos a causa de les innovacions tecnològiques i per les dures condicions de la vida al camp que, per les dones, implicaven jornades intenses de treball al camp i de treball domèstic (Ortega López, 2021). Ortega López també atorga un caràcter emocional i psicològic en aquestes migracions, i és que, segons explica,

Es muy probable que muchas se marchasen por su malestar, latente y/o manifiesto, con la invisibilidad y la subordinación que les consignaba una organización social patriarcal que perpetuaba las diferencias entre hombres y mujeres y, sobre todo, su papel subsidiario. Tal organización conformaba para las mujeres rurales una situación de aislamiento social, de inexistencia de un horizonte personal individual y de subordinación económica, y de dependencia familiar. (Ortega López, 2021, p. 78)

En l'àmbit polític, la II República no va suposar un canvi en la legislació pel que fa a drets socials i laborals femenins en l'àmbit rural (Ortega López, 2024). Estadísticament, això es tradueix en una reducció del nombre de dones que constaven com a "ocupades femenines" en el sector agrícola. No és que no fos cert que les dones es dediquessin a les tasques domèstiques: el que no és cert és que s'hi dediquessin exclusivament. D'aquest fenomen en què costa desentrellar la feina productiva i la feina més reproductiva a causa de l'espai i el temps en què es desenvolupen, se n'ha anomenat situacions laborals "frontera" (Ortega López, 2024, p. 73). Això no obstant, si bé és veritat que les treballadores agrícoles femenines estaven del tot infrarepresentades, Ortega López avisa que hi ha dos fenòmens que no s'han d'obviar, i que són indispensables per explicar la reducció (real) de les treballadores agrícoles. D'una banda, un motiu és el fenomen migratori, que és que el creixent pes de les ciutats, indrets plens d'oportunitats laborals en el sector industrial i domèstic, atreïen a noies joves. D'altra banda, aquesta creixent salarització de les feines agrícoles incrementava la competència entre treballadors. A més, com assenyala Pérez-Fuentes Hernández (1995) el fet que l'economia cada cop estigués més monetaritzada feia que les tasques no remunerades deixessin de considerar-se treball.

A nivell polític, es volia lligar la dona al camp i construir la idea de la filla, la muller i la mare ideal. Aquest esquema ideològic, però, no era suficient per evitar l'èxode rural femení, que, com hem vist, era un fenomen a l'alça. Aquests projectes de construcció de la identitat

femenina deixaven clar que la dona havia de garantir el funcionament i benestar de la llar, que també incloïa tenir cura del corral, de l'hort i de l'economia familiar, i que tot formava part de tasques domèstiques i obligacions familiars fruit de la condició de mares, filles o esposes. Aquestes tasques sempre eren percebudes com a "ajudes" o "col·laboracions" al treball del marit, mai com un treball per si mateixes. A nivell general, Ortega López destaca que:

Las labores de la vendimia, el cultivo del lúpulo, la ovicultura, las faenas en los tabacales y los yerbatales, la zafra azucarera y la cosecha del algodón, todas ellas mostraban participación femenina, pero nunca se aludían a ellas como "trabajadoras", sino como "ayuda" y "colaboración" (Ortega López, 2020, p. 66).

De fet, Ortega López ens diu que ni tan sols les mateixes dones percebien aquestes tasques com a "feina" (Ortega López, 2024), fet que, com veurem més endavant, repercutirà en l'elaboració dels censos de població.

En aquest període es van crear moltes noves escoles rurals, moltes d'elles escoles femenines d'ensenyament bàsic, des d'on les nenes aprenien tot tipus de tasques relacionades amb la vinya, l'obtenció de mel, de cera, la cria d'aviram... L'any 1930 és quan es crea la primera escola professional agrària per a nenes (Ortega López, 2024). Amb relació al treball femení infantil, Borrás Llop (2002) indica que les nenes ajudaven a les mares en les tasques domèstiques, manufactureres (teixit del lli) a Lleó i agrícoles, com l'empaquetatge de fruites i hortalisses a Gandía. S'ocupaven també del bestiar. En general, diferents testimonis d'arreu de l'Estat, com Toledo, Jaén, Granada o Cádiz, assenyalen que les filles ajudaven a les mares en les feines agrícoles, sobretot estacionals, com la recol·lecció de l'oliva i altres fruits, la birbada o la sega (Borrás Llop, 2002). A partir dels deu anys, segons diu Borrás Llop (2002), és quan el treball està clarament més marcat per gènere: els nens ja han entrat en les dinàmiques de treball del camp a temps complet, mentre que les nenes ja comencen regularment a fer feines agrícoles estacionals. En el cas que les mares fossin criades, les filles també ho solien ser, al mateix espai o en un de diferent (Borrás Llop, 2002).

Així és com s'arriba a la II República: un espai rural segregat per gèneres, on la irrupció del capitalisme de la mà de les polítiques estatals han fet fortes campanyes de propaganda per evitar l'èxode rural femení i la competitivitat salarial rural, tot promovent l'acceptació del

treball femení productiu i reproductiu no remunerat. L'arribada de la II República no va fer canviar gaire, per tant, el rol laboral de la dona en l'espai rural. Es va intentar fomentar la seva participació política, tot considerant-les "sujetos políticos específicos a las que dirigirse" (Cabana Iglesia et al., 2022, p.116). Però aquesta participació no es va aconseguir. La propaganda de les dècades prèvies havia tingut un fort impacte en les pageses, que ara no es mostraven prou interpel·lades per la política, a diferència dels seus companys homes. A escala ideològica, l'Estat republicà va continuar fomentant el rol de la dona com a cuidadora de la llar i la família, incloent noves obligacions, com per exemple la d'infermera familiar (la remeiera). Un fenomen nou, però, és que en aquest període es va començar a oficialitzar algunes de les tasques reproductives de la dona, sobretot les anomenades "pequeñas industrias rurales de escasa complejidad" (Ortega López, 2024, p.90). Aquestes tasques eren sobretot la lleteria al nord-est de la península, la floricultura a la costa est i l'apicultura i cria dels conills al centre de la península (Ortega López, 2024).

Durant la dècada dels anys trenta, però, un potent discurs nacionalruralista promogut per la dreta utilitzava el patriotisme i la religió per projectar una imatge de la dona rural com a la dona espanyola ideal, portadora dels valors de la tradició i el cristianisme enfront de la dona urbana corrompuda. La dona rural era un dels pilars de la salvació d'Espanya de les urpes del liberalisme republicà i el socialisme. De fet, però, la diferència principal i quasi única que promou la dreta respecte de l'esquerra és sobretot el factor religiós i tradicionalista. A efectes pràctics, el treball femení no sembla variar ni veure's afectat segons quin d'aquests dos fos el discurs social predominant (Ortega López, 2024).

2.3. Les pageses durant l'extensió agrària, la revolució verda i el franquisme

A nivell agrícola, dos dels fenòmens que marquen el desenvolupament d'aquest sector al llarg del segle XX són l'extensió agrària i la revolució verda. D'una banda, l'extensió agrària fa referència a l'involucrament de les institucions d'estudis i d'investigació en el sector primari per tal de transmetre coneixement sobre el funcionament d'aquest sector als seus treballadors, és a dir, per tal de transmetre als pagesos els coneixements mecànics, biològics, econòmics, etc., i fomentar així una manera de treballar la terra adaptada als nous coneixements científics per tal de maximitzar-ne la rendibilitat (Real Academia Española, s.d.). Aquest model va tenir el seu origen als E.E.U.U. a la primera meitat del segle XX i va ser utilitzat a mitjan de segle

XX en el context de la revolució verda (Canalejo Alonso, 2024). Per la seva banda, la revolució verda va ser un fenomen agrícola que va donar-se als països del bloc occidental segons el qual la producció va augmentar ràpidament gràcies una sèrie d'*inputs*, que van consistir principalment en la introducció de noves varietats de cereals millorades, de l'ús massiu de fertilitzants i un bon control de la irrigació. Aquestes polítiques tenien l'objectiu d'augmentar l'oferta de productes alimentaris de primera necessitat així com de donar sortida a negocis de la indústria enfocada a l'agricultura i, sobretot, integrar-la plenament a un sistema de mercat capitalista, del qual l'agricultor cada cop depenia més, ja que havia de comprar amb diners els productes manufacturats per tal de poder continuar produint i venent les collites altre cop per diners i poder tornar a comprar els *inputs* (Cleaver, 1972).

Segons Canalejo Alonso, la revolució verda va incentivar encara més la divisió sexual del treball rural (Canalejo Alonso, 2024). A Espanya, el Ministeri d'Agricultura va crear el Servei d'Extensió Agrària, la institució agropecuària encarregada d'aplicar el model extensionista al país (Canalejo Alonso, 2024). La posguerra espanyola i el franquisme inicial es caracteritzen per l'autarquia i un model agrari d'autoabastiment. La segona etapa es caracteritza pel *desarrollismo*. A partir del 1953, amb la firma dels Pactes de Madrid entre E.E.U.U. i Espanya, moltes de les ajudes econòmiques que va rebre el país van ser destinades a l'agricultura. Alguns dels objectius eren augmentar la productivitat i reduir la mà d'obra sobrant (per evitar descontentament i revoltes). Un dels elements clau per aplicar aquesta voluntat política va ser la promoció del model ideal de família (Canalejo Alonso, 2024).

La dictadura franquista va ser un dels períodes d'època contemporània en què les dones van haver de treballar més a causa de la duresa de les condicions de vida de la dictadura, i on més que mai eren invisibilitzades. Es trobaven en una contradicció constant, més aguda que en dècades anteriors. D'una banda, el discurs nacionalruralista era implantat institucionalment pel règim dictatorial, a través de lleis com la de "Contrato de Trabajo", que oficialitzaven i legitimaven la voluntat del marit respecte si la seva muller podia guanyar o no un salari (Cabezas Vega, 2024). Aquestes lleis anaven acompanyades d'altres mesures, com la de reduir ajudes a famílies en les quals la dona treballés. Aquest sancionament legal del treball femení, però (i aquí hi ha la contradicció) anava en contra de la realitat material de la gran massa de pageses. Moltes d'elles necessitaven tenir un salari i poder treballar, ja que la població masculina rural activa s'havia reduït a causa de les pèrdues al front, de la repressió, de l'exili, i de la decreixent oferta de treball (Cabezas Vega, 2024). A més, els salaris que

rebien els treballadors eren més baixos. Per tant, dos o més ingressos a la família eren més vitals que mai. Aquesta contradicció entre polítiques estatals i necessitats reals de les pageses les empenyia, altre cop, a tenir feines més mal retribuïdes que les dels homes, “en terminos generales supuso que cobrarán la mitad del sueldo de los varones” (Cabezas Vega, 2024, pàg.129), i més vulnerables a abusos laborals. En moltes ocasions, per estalviar costos, els empresaris rurals prioritzaven la contractació de dones i menors d’edat, dos grups socials que es van convertir en els principals recol·lectors de fruites, olives, cereals i lleguminoses. Per tant, com diu l’autora, “esta desigualdad jurídica llevó a las mujeres a tener un gran protagonismo en el mercado de trabajo agrario” (Cabezas Vega, 2024, p. 129). Un treball però, especialment marcat per la precarietat i una profunda “inestabilitat, estacionalitat i flexibilitat” (Cabezas Vega, 2024, p. 129). La voluntat del règim era la de mantenir la dona al marge del mercat laboral. Però no ho va aconseguir (Cabezas Vega, 2024).

En entrar a la segona etapa del franquisme, on a Espanya s’intenta també implantar un model de revolució verda, el discurs oficial respecte al paper de la dona rural comença a normalitzar i fomentar la participació de la dona en tasques productives d’indústries considerades “menors”, que inclouen les feines relacionades amb la producció d’aliments elaborats, la cura d’aviram, la cura de l’hort, la floricultura... S’acceptava la seva participació laboral com a “auxiliar” (Canalejo Alonso, 2024). Precisament, a més, aquesta idea del treball femení com a “auxiliar” del masculí permetia justificar ideològicament el fet que els salaris femenins fossin més baixos, a vegades inexistents (Ortega López i Román Ruiz, 2021). El règim, per tant, promovia la imatge d’una pagesa activa, però sempre des de la perspectiva de “mestressa de la casa” que “ajuda” el marit, no pas com a treballadora agrària. Com diuen Ortega López i Román Ruiz “ni siquiera se legitimaba la identidad de “mujer asalariada” (Ortega López i Román Ruiz, 2021, p.104). Així i tot, moltes de les fotografies de l’època del Ministerio de Agricultura mostren una imatge de la dona rural com a una pagesa treballadora que fa moltes de les mateixes tasques que els seus homòlegs masculins. Com exposen Ortega López i Román Ruiz:

Las vemos así trabajando en muchos tipos de cultivos: como recolectoras de aceituna; en la agricultura cerealista extensiva, haciendo labores complementarias, como la escarda, aunque también en la cosecha, como agavilladoras y, a veces, como cosechadoras; en las actividades forestales, como la recolección de resinas; en la recolección del algodón o a del tabaco; en la vendimia; en la fruticultura, como

cosechadora, pero también transportando y seleccionando fruta. Y su trabajo era casi exclusivo en tareas de recolección especialmente delicadas, como la de azafrán. (Ortega López i Román Ruiz, 2021, p.104)

Aquest canvi en el discurs sobre el rol de la dona responia principalment, segons Canalejo Alonso, a la necessitat d'augmentar la producció agrària en el context de l'entrada del règim en les dinàmiques del bloc capitalista mundial liderat pels E.E.U.U. (Canalejo Alonso, 2024). Si mirem l'impacte de la irrupció del neoliberalisme en l'agricultura sobre la població femenina segons el seu estrat social, veiem que les jornaleres, és a dir, les dones de famílies sense o amb molt poca terra que per subsistir depenien de jornals, segons Canalejo Alonso, “agrandaba las diferencias entre las jornaleras y las pequeñas propietarias de la explotación agropecuaria familiar” (Canalejo Alonso, 2024, p. 192). Totes dues dones havien de dedicar-se a les tasques del funcionament de la llar i de les cures familiars així com “d'ajuda” pel que fa a les tasques d'horticultura i indústries considerades “menors”. Però la jornalera, a més, havia de fer llargues jornades de treball per guanyar-se un sou (Canalejo Alonso, 2024). Així i tot, veiem que, per exemple, les mestresses de casa de petites propietats de colònies rurals franquistes treballaven braç a braç amb els homes de la comunitat molt més sovint del que el discurs oficial semblava permetre. L'explicació que Cabezas Vega (2024) dona a aquests resultats és que en un context de baixa tecnificació del camp i de màxima extracció de producte per part de l'estat (generalment un 50% de les collites), un sol home de la família no era capaç d'explotar prou la propietat per extreure'n el producte suficient com per alimentar a tota la família i pagar la renda a l'estat. Per tant, forçosament la dona també havia de treballar.

En un estudi de cas d'un municipi de Màlaga, Teba, gràcies al Censo de las Mujeres Campesinas podem saber que realitzaven tasques (tot i que amb l'autorització prèvia de les autoritats franquistes) com la recollida de l'oliva a l'hivern i del cigrò a l'estiu, una feina pel qual rebien una retribució salarial del 20% menys que el que rebien els jornalers (Ortega López et al., 2018). A la província de Jaén també destaca una gran participació femenina en el mercat de treball especialitzat en el cultiu de l'olivera. Gràcies al Censo de las Mujeres Campesinas també hi ha constància que moltes dones es dedicaven a fer de temporeres en municipis on no residien habitualment (Ortega López et al., 2018). Aquest cens és una mostra que el règim havia suavitzat la seva ferma posició respecte al paper domèstic de la dona en un context d'obertura de l'economia nacional que requeria molta mà d'obra (Ortega López et

al., 2018). A més, en un context de migracions massives del camp a la ciutat, el cens tenia el component propagandístic de visibilitzar la dona rural i fer-la sentir més valorada, tot i que moltes de les pageses, sobretot les de les zones on treballaven en petites explotacions familiars sota el control del marit, tenien una actitud davant el cens marcada “por la apatía, el desinterés o la desconfianza que se tradujeron en una reseñable falta de participación” (Ortega López et al., 2018, p.23)

A Galícia i a la cornisa cantàbrica, el cens mostra que les treballadores agràries ho eren per compte propi i treballaven a la seva pròpia parcel·la, amb una presència ínfima de jornaleres. A la Meseta nord la situació és similar, però amb més rellevància de les jornaleres. A la meitat sud d’Espanya, sobretot occidental, en territoris de latifundi, en canvi, les jornaleres predominen i, en segon lloc, destaquen les “empresaries” (les titulars de l’explotació, segons categoritza el Censo de Mujeres Campesinas). A l’Alta Andalusia, però, en ser una zona amb major predomini del minifundi que a la resta del sud, hi havia una major quantitat també de treballadores autònomes. A Catalunya destaca la gran presència de dones classificades com a empresàries, un fenomen al qual Ortega López, Román Ruiz i Félez Castañé (2018) atribueixen a les particularitats legals de la regió, on la llei reconeixia la separació de béns de cada cònjuge. En general però, predominen les pageses autònomes a la regió gironina. La regió de Tarragona va en consonància amb la zona del llevant peninsular (Ortega López et al., 2018).

Un dels fenòmens que més va contribuir a la inserció laboral, política i social de la dona en el món rural va ser l’emigració masculina, sobretot d’Andalusia i Extremadura. Ortega López i Santiago Díaz (2023) s’aproximen a aquesta realitat i conclouen que el fenomen va augmentar la càrrega de treball de les pageses, les quals van començar a tenir accés a la gestió de la terra, del bestiar i de la propietat i a noves ofertes laborals. Moltes d’elles, amb els ingressos que el seu marit proporcionava a la família des del seu nou lloc de residència i treball, podien “intervenir de manera activa en la cambiante economía rural como empresarias o como profesionales, ingresar en el mercado de trabajo real y salir de la invisibilidad” (Ortega López i Santiago Díaz, 2023, p.268), o, en el cas de les més humils, “cuando las remesas no eran suficientes, y de nuevo como estrategia de subsistencia familiar, se emplearon como mano de obra asalariada en el campo -jornaleras- o bien en actividades que exigían una escasa cualificación” (Ortega López, Santiago Díaz, 2022, p. 268).

Sobre les migracions laborals estacionals, Moya García (2011) fa un estudi de cas sobre les treballadores de les plantacions de canyes de sucre de la Vega del Guadalfeo, procedents de

municipis de l'Alpujarra que anaven a treballar estacionalment en la recol·lecció de la canya de sucre, la safra. L'activitat de la safra tenia una clara divisió sexual del treball, on les dones es dedicaven exclusivament a netejar, pelar el tronc de la canya i separar-ne la part superior de la planta, el cap.

Per tant, en les etapes inicials del franquisme el treball agrari femení estava invisibilitzat i molt coartat per les polítiques sexistes del règim, que volia relegar la dona a casa per regular la mà d'obra rural sobrant i per reforçar el control sobre la població mitjançant l'opressió de gènere. Tanmateix, la realitat era que la gran majoria de dones rurals més pobres i sense accés a la propietat treballaven sempre que podien com a jornaleres però a canvi de molt baixos salaris, i les pageses de les petites explotacions familiars sovint feia les mateixes feines al camp que el marit. Al final del règim, però, durant els anys del "desarrollismo", es va promoure una imatge d'una dona més treballadora i activa en el camp, la qual va veure reduïda la repressió ideològica de gènere que patia per part del règim a causa de la migració masculina rural i l'obertura del règim a l'espai internacional, així com de la creixent demanda de mà d'obra rural en un context de creixement econòmic.

3. Evolució historiogràfica

En el següent apartat exposem com ha evolucionat la historiografia que s'ha centrat en el treball femení en l'agricultura. És a dir, quan van començar aquests estudis i quines eren les seves característiques en contraposició amb les últimes tendències actuals sobre l'estudi d'aquest tema. Abans, però, farem una recopilació de les principals categories de fonts per a l'estudi del treball femení agrari.

3.1. Fonts per a l'estudi

3.1.1. Fonts censals, fiscals i notarials

Les fonts per l'estudi de la història agrària es basen fonamentalment en les fonts documentals, unes fonts en les quals les dones surten representades molt escassament. Moreno Caverías atribueix aquest fenomen a "la baixa consideració que es tenia del treball femení i l'aversion imperant a l'autonomia econòmica de la dona" (Moreno Claverías, 2017, p. 109). A més, les que sí que hi surten representades són generalment les viudes, les de famílies benestants o les que es dedicaven a feines reconegudes oficialment. Aquestes fonts poden ser

els registres dels censos, dels padrons i estudis estadístics (Cabana Iglesia, 2021). Ortega López, per exemple, estudia les causes i les conseqüències de l'èxode rural femení espanyol durant les primeres tres dècades del segle XX (Ortega López, 2021) mitjançant els censos de població. Es fixa en les dones “absents” que hi ha registrades. Aquestes són aquelles que consten com a població d'un municipi, però que a l'hora de fer el cens no s'han pogut localitzar. L'autora interpreta que un alt percentatge de dones “absents” en els censos de població de 1930 pot indicar que són dones que han emigrat a la ciutat. De manera proporcionalment directa, als censos urbans hi ha un increment de dones “transhumants”, és a dir, les registrades en el cens però que no figuren com a residents al municipi. Al contrari de la visió tradicional de la dona com a mare o muller passiva de l'home rural emigrant, l'autora ens diu que la població rural femenina fluctuava molt. Ja l'any 1995 però, quan tot just s'escriuien els primers estudis sobre la dona rural i el seu treball, Pérez-Fuentes Hernández avisa de les limitacions de certs tipus de fonts, sobretot dels censos de població. Aquesta font analitza, entre d'altres, l'ocupació de la població en base a categories preestablertes. Per tant, des del moment en què no hi ha la categoria de “Treball Domèstic” en un cens, moltes dones ja queden directament relegades a l'apartat de “desocupades”. Com ressalta Moreno Claverías (2017), a vegades les dones apareixen classificades a l'apartat de “labores propias de su sexo”, però sense arribar a concretar ni la seva naturalesa ni el seu valor. A part d'això, la fina línia entre treball productiu i reproductiu que les dones duien a terme molts cops dins el mateix espai domèstic alhora, fa que fos difícil distingir quines tasques podien ser considerades productives i mercantils i, per tant, com sentir-se identificades amb una categoria o una altra. La pluriactivitat femenina era molt més alta que la masculina. Les tasques que feien les dones eren més disperses i els homes “es trobaven amb menys dificultats per respondre l'única pregunta que feien els censos relativa a l'activitat” (Nicolau Nos, pàg. 120). Un exemple de treball reproductiu que feien les dones però pel qual cobraven un salari era el de dides, però no sortia reconeguda als censos de població (Sarasúa García, 2021). Al ser una feina considerada improductiva i temporal, no sortia classificada en aquesta font.

Una altra problemàtica dels censos i els estudis estadístics de la primera meitat del segle XX és que només es comptabilitza com a home treballador al cap de família, ja que la idea imperant és que la dona no treballava. Això fa que sigui una tipologia de font que “no se ajusta fielmente a la realidad de la época” (Ortega López, 2024, p. 73) i que, per tant, haguem de mirar sempre críticament.

Per aproximar-se a la realitat de les pageses durant el franquisme, el Censo de Mujeres Campesinas és una font indispensable. Elaborat a finals dels anys cinquanta, és el primer cens en la història que recull l'activitat femenina de totes les províncies i la majoria de municipis espanyols i la classifica segons “empresaries”, “productoras autónomas” o “trabajadoras por cuenta ajena” (Ortega López et al., 2018, p.19). Aquesta font, aplicada a l'estudi del treball femení rural, permet superar les limitacions del Cens elaborat pel INE, el qual tendeix a mitigar quantitativament a les camperoles ja que, en primer lloc, només recull les dades de municipis majors de 10.000 habitants, però precisament, les activitats agrícoles predominaven en localitats amb poca població i, en segon lloc, moltes dones no se sentien interpel·lades en participar a un cens general (Ortega López i Román Ruiz, 2021).

Una altra característica dels censos és que tampoc s'hi registra el treball remunerat a temps parcial (el que feien les pageses que rebien un salari, majoritàriament). Tanmateix, Pérez-Fuentes Hernández (1995) destaca que la font també té aspectes positius, que són la plasmació de grans canvis en les dinàmiques del món del treball i de la creixent jerarquització del gènere en el món laboral. Aquests són els censos que hi ha de les últimes dècades del segle XIX. A partir del 1900, en canvi, ja apareix la categoria de “Treball Domèstic”, ocupada massivament per dones i treballadors assalariats del servei domèstic. Tanmateix, Pérez-Fuentes Hernández (1995) exposa que la representació en aquesta categoria no vol dir que fos al que es dediquessin elles realment, ja que és probable que pel simple fet de ser dones se les ubiqués a “Treball Domèstic”.

De tota manera, en aquesta categoria hi ha subcategories per diferenciar del treball domèstic assalariat i el que es duu a terme “per motius familiars”, categoria destinada, com exposa l'autora, a despullar del sentit de “treball” les tasques domèstiques (Pérez-Fuentes Hernández, 1995, 2004). L'any 1930 podem considerar que la qüestió empitjora, ja que apareix la categoria de “Membre de família” i és on hi ubiquen sistemàticament a les dones, tot deixant clar que no només no s'estava valorant el treball productiu que feien, sinó que ara ja ni tan sols es valorava com a treball el treball “improductiu”. Segons aquest cens, les dones no treballaven. Pérez-Fuentes Hernández fa una reflexió molt interessant en la que diu que “no es la actividad sino la significación de la misma, definida a través de prácticas sociales, la que es objeto de análisis por parte de historiadoras, sociólogos o economistas.” (Pérez-Fuentes Hernández, 1995, p. 227). Segons diu, “un factor clave para interpretar la caída de las tasas de actividad femenina se encuentra en el campo de las mentalidades”

(Pérez-Fuentes Hernández, 2004, p. 187), ja que els censos reflecteixen més el patró de comportament idíl·lic que no pas el que hi havia en realitat.

En canvi, Pérez-Fuentes Hernández (1995) considera que els padrons municipals són una font que permet contextualitzar molt més les dades i els hi aporta una dosi de realisme. Aquestes fonts permeten treballar amb poblacions locals més concretes i acotades, fet que permet fer comparacions i anàlisis més realistes. Segons l'autora, reflecteixen millor l'organització del treball en el context de modernització econòmica, i permeten veure certes activitats remunerades per la subsistència familiar, el treball agrícola de les esposes. Fins i tot, en paraules de l'autora "permiten conocer cuándo y cómo participaban determinados colectivos de mujeres en el mercado de trabajo, en relación al ciclo familiar, a la estructura de parentesco, a la actividad de los demás miembros, etc.," (Pérez-Fuentes Hernández, 1995, p. 231). Permeten emmarcar el treball de les dones en el seu context familiar, i, al seu torn, emmarcar aquest en el context municipal. Tanmateix, com l'autora adverteix, en aquesta font també segueix sent present, tot i que en menor mesura, la problemàtica del subregistre i l'ocultació del treball femení.

El Catastro de Ensenada és una altra de les fonts fiscals per estudiar el treball rural femení en època moderna de la Corona de Castella, com per exemple el grau de control sobre la terra i el bestiar que tenien (Rey Castelao, 2022) i, com ens interessa aquí, permet aproximar-nos a la realitat pagesa de finals del XVIII. La font permet estudiar el sexe, l'estat civil i l'edat dels criats i criades (Dubert García, 2005). Fins tot, com diu Rey Castelao (2022), ha permès estudiar l'esclatxa salarial de gènere. Tot i així, l'autora exposa que, si bé és una font important ja que ens permet quantificar, no sempre se sap fins a quin punt registra sistemàticament els municipis per igual, i per tant és difícil fer comparacions entre aquests (Rey Castelao, 2022). A més, l'activitat laboral de les pageses la majoria de cops és omesa, i només surten representades com a "labradoras" les dones que són caps de família, és a dir, algunes viudes i altres situacions concretes, sobretot quan el treball era remunerat (Suárez Álvarez i Morán Corte, 2011, p.492).

Les actes notariais són una altra font en què la dona surt infrarepresentada i, quan hi surt, poques vegades s'especifica el seu ofici, però són una font formal que permet fer estudis quantitius (Rey Castelao, 2015).

Pel que fa a les fonts jurídiques, Rey Castelao (2015) diu que les més rellevants són les relacionades amb la legislació, les quals han estat bastant poc estudiades, però on s'hi pot trobar molta informació relacionada amb el treball femení agrícola, sobretot les relacionades amb les terres comunals, i destaca la necessitat d'investigar-les més.

Una de les fonts per estudiar la situació de jornaleres i criades són els llibres de comptabilitats, que permeten veure els salaris que rebien, però no permeten contextualitzar els individus en el seu recorregut vital (Serramontmany Hugas, 2016). Però hi ha una manera d'extreure més informació d'aquestes fonts privades de comptes, i és a partir de relacionar-les amb d'altres, com per exemple amb el Llibre de l'Armament de 1795 o amb els llibres parroquials de baptismes, defuncions i matrimonis (Serramontmay Hugas, 2016).

Els inventaris post-mortem també ens poden aportar informació sobre la venda de productes hortícoles, d'animals de corral o fins i tot de productes de les explotacions comunals com llenya, bolets i fruits del bosc que collien les dones viudes i que comercialitzaven elles mateixes per tal de tenir algun ingrés (Moreno Claverías, 2017). Altres fonts com els testaments, les actes de consistoris, la documentació institucional i els "pleits" també permeten aproximar-nos qualitativament a certes tasques que desenvolupament les dones (Dubert García, 2005, p.7)

Per concloure, tot i els aspectes positius d'aquesta tipologia de font, "tanto los censos como las encuestas de ocupación u otros registros históricos infravaloran el trabajo de las mujeres, por lo que es necesario el uso de fuentes alternativas" (Garrido, 2016, p. 145).

3.1.2. Fonts narratives, visuals i orals

Les fonts literàries són un bon recurs per aproximar-nos al treball femení agrari. Algunes de les obres literàries fonamentals per aproximar-nos a la quotidianitat de finals del segle XIX i del XX d'algunes zones del país són les de Le Play, Sallares y Pla o Zancada (Pérez-Fuentes Hernández, 1995), tot i que és important no extrapolar les dades que s'extreuen d'aquestes fonts al conjunt d'Espanya, ja que solen ser fonts d'àmbit regional. Tot i així, aquestes fonts poden ser molt útils, ja que aporten contextos i indicis que podem recolzar amb altres fonts (Pérez-Fuentes Hernández, 1995). Per si soles, però, no són una font que aportí una

sistematització de les dades i que mostri l'abast i les conseqüències del treball femení (Rey Castelao, 2022).

Un altre dels problemes d'aquesta font és que, per tal que sigui útil, cal saber la procedència geogràfica, el gènere, la classe social de l'autor i el seu bagatge personal, és a dir, les experiències vitals que ha tingut, ja que depenent d'aquests quatre factors la seva percepció sobre el treball femení rural pot variar. És important sobretot saber si es tracta d'una persona de l'àmbit urbà o rural. Rey Castelao (2007) utilitza fonts literàries del segle XIX com per exemple un quadern anònim titulat "Recuerdos de un viaje por España", així com literatura de finals del segle XVIII en què diferents autors ("L.M. Nipho, 1770; J. J. Caamaño y Pardo, 1798" (Rey Castelao, 2007, p.106)) exposen les seves preocupacions sobre l'èxode migratori d'homes casats gallecs.

Altres fonts literàries utilitzades per l'estudi del treball agrícola femení són les memòries manuscrites i la documentació generada per expedients d'associacions vàries, institucions caritatives i fonts visuals com fotografies, imatges o documentals (Ortega López et al., 2024). Villa Gil i Martínez López també recorren a fonts documentals de premsa o informes (2021, p.81).

Sovint hi ha fonts de propaganda governamental, que no són una mostra de la realitat material que vivien les dones, però, no significa que s'hagin de descartar, ja que ens poden mostrar la visió que l'Estat volia projectar d'aquestes. En aquest sentit, les fonts qualitatives, com revistes de divulgació, diaris, fotografies, il·lustracions, gravats, pintures i documentals són un bon lloc d'on treure aquesta informació. En aquestes, per exemple, en època franquista, veiem les dones rurals retratades únicament als "espacios domésticos y extradomésticos como exclusivas ayudantes, colaboradoras y subsidiarias de sus padres y maridos" (Ortega López, 2024, p. 76). Un exemple és la comparació de portades de la revista "El cultivador Moderno. Revista de Agricultura, Ganadería y Mecanización (Barcelona, 1911-1991)", en què hi ha representades camperoles, algunes de manera més idealitzada i d'altres de manera més real (Ortega López, 2024). L'autora també utilitza discursos de l'època, com per exemple el de l'enginyer agrònom i pedagog Agustín Nogués Sardá, que descriu quina és la seva visió sobre la prosperitat de les polítiques estatals implantades per tal d'eleva els coneixements tècnics de la dona rural. Ell mateix reconeix que "de la mujer campesina dependen exclusivamente las pequeñas industrias, que son el complemento de la casa labradora y que

tanto conviene fomentar por los importantes ingresos que proporcionan y por ser una no despreciable fuente de abonos” (Ortega López, 2024, p.88).

Les fonts orals també ens permeten aproximar-nos a al treball agrari femení d'Època Contemporània. La problemàtica d'aquestes és que són molt variades: per exemple, veiem que la memòria col·lectiva pel que fa a l'actitud de les pageses respecte la normativa franquista varia força depenent de cada testimoni: “van desde el fiel seguimeinto del modelo hasta su total transgresión” (Cabezas Vega, 2024, p. 159). La memòria és selectiva i, per tant, no és una font neutral. Moya García (2011) compara la informació salarial dels convenis col·lectius de la safra dels termes municipals de Motril i Salobrenya (Granada) amb els testimonis orals de dotze dones i tres homes que van participar en la safra entre el període de 1940-1974. Ortega López i Santiago Díaz (2023) també recorren al gènere testimonial com a font per estudiar l'impacte del fenomen migratori masculí a Andalusia i Extremadura durant la dictadura franquista.

Per concloure aquest apartat, citem a la historiadora gallega Rey Castelao (2013, 2022), que reivindica que “a dia de hoy no se puede hablar de falta de documentación específica ni de invisibilidad (...) porque en los últimos años se ha demostrado que, sabiendo buscar soluciones, se encuentran” (Rey Castelao, 2022, p. 59) Tanmateix, reconeix que pel què fa a l'espai rural és més difícil, però que tot i així possible, ja que la falta de documentació es pot resoldre fent una doble lectura de les fonts. Posa l'exemple de quan al 1999 es va haver de fer servir principalment arxius rurals per buscar informació de les camperoles ja que la història de la dona gallega és principalment la història de la camperola (Rey Castelao, 2022).

3.2. Perspectives d'estudi generals i la seva evolució

Al 1991, Mary Nash fa una aproximació a les dues dècades anteriors d'historiografia sobre la dona a Espanya, que sorgeix a la dècada dels anys setanta. En el seu article *Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración* (Nash, 1991) exposa molts dels àmbits d'història de les dones que s'han estudiat, i el rural és clarament inexistent. Ella mateixa exposa que “En el futuro (...) hay que dedicar mayor interés al papel de las mujeres en la España rural” (p.148), o “sabemos muy poco acerca de la mujer campesina y su papel en la economía rural” (p.157), referint-se a la dona l'època contemporània. Ens trobem, per

tant, amb una historiografia sobre els estudis de gènere que en les seves dues primeres dècades ha tractat sobre una gran varietat de temes, des de la dona en la medicina, l'educació fins al treball domèstic, el treball urbà... però no el rural.

Als estudis on es tracta aquest tema solen ser als que aborden temes com la família i el treball, però generalment ocupant una part molt secundària i sense posar èmfasi en les fonts. Un exemple d'aquest fet el trobem, per exemple, en el llibre *Familia, casa y trabajo: Seminario Familia y Élite de Poder en el Reino de Murcia, siglos XIX-XX* (Chacón Jiménez i Ferrer Alòs, 1997). Aquest recull d'actes de seminari inclou una gran quantitat d'estudis locals sobre les estructures familiars rurals. Per posar un exemple, a l'article *Cambios en las estructuras familiares de una comarca de Cataluña: Osona, 1850-1930*, de Ponce Vivet (1997), hi trobem una referència al treball agrícola femení: "Las mujeres trabajan eventualmente en las épocas de desherbar o "escarchar" el trigo, y en la temporada de la cosecha de las patatas. Trabajan en una tercera parte de las faenas agrícolas anuales" (Ponce Vivet, 1997, p. 467). Aquesta és l'única referència que fa al paper de les dones en una conferència sobre família i treball, a part de parlar sobre el seu rol reproductiu. D'aquesta cita se'n pot deduir que l'autor no té en compte moltes altres tasques que poden ser considerades "treball", com la cura de l'hort i del bestiar. A més, l'autor tampoc fa cap referència a les fonts ni justifica la seva afirmació.

Un altre exemple el tenim a l'article *Emigración estacional, explotación campesina y comportamientos familiares: los canteros de la Galicia sudoccidental (siglo XVIII)*, de les actes del *Congreso Internacional Historia de la Familia*, on l'autor, Camilo Fernández Cortizo, referint-se a l'impacte de les emigracions masculines en les explotacions agràries, exposa que "al depender la explotación de la mano de obra familiar, sus miembros no activos, sobre todo mujeres, adquieren un activo protagonismo laboral" (Fernández Cortizo, 1997, p. 268), tot afirmant que les dones eren "miembros no activos" de la explotació familiar. En aquestes mateixes actes de congrés, en canvi, hi ha autors com Erdozáin Azpilicueta que, tot i no centrar-se en el treball femení al parlar de, per exemple, "familia y patrimonio en Navarra a finales del siglo XIX", sí que justifiquen aquesta absència:

Hay que tener en cuenta que cuestiones tales como a división sexual del trabajo por sexo y por edades, la incidencia de la pluriactividad y la composición por gastos (...) constituyen un enigma en el actual estado de la investigación, por otra parte difícil de solucionar en el futuro en cuanto que es muy probable que los comportamientos

referidos a esos aspectos diverjan según los distintos sectores del campesinado (Erdozáin Azpilicueta, 1997, p.511).

Per tant, molts estudis sobre família i treball, o fins i tot dones i treball d'abans del segle XX, com per exemple *Las Mujeres y el trabajo : rupturas conceptuales* (Borderias Mondéjar et al., 1994) o *El análisis histórico del trabajo agrario : cuestiones recientes* (Sarasúa García, 2000) passen molt per sobre del paper de la dona en el treball agrícola. Tanmateix, ja hi ha algunes autores, fins i tot a l'última dècada dels anys noranta, com Pérez-Fuentes Hernández(1995), que sí que tenen treballs que tracten sobre el treball femení en l'agricultura, tot i que no inclouen sistemàticament la perspectiva de gènere en la majoria d'estudis que fan.

Una de les primeres obres que tracta de ple sobre el treball rural femení que aporta alguns dels primers estudis de cas és el llibre *¿ Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (Sarasúa García i Gálvez Muñoz, 2003) tot i que les aportacions concretes sobre el treball agrícola femení són més aviat escasses, i predominen sobretot els estudis del treball femení en petites indústries rurals. A partir del segle XXI, per tant, comencen a haver-hi els primers capítols d'obres dedicats exclusivament a qüestions relacionades amb el treball femení en el medi rural, alguns dels quals tracten sobre les tasques agrícoles que desenvolupaven les dones. Alguns d'aquests títols inclouen, per exemple, *Trabajo femenino y migraciones estacionales en la recolección de la caña de azúcar en la Vega del Guadalfeo* (Moya García, 2011).

A partir de la segona meitat de l'última dècada, però, coincidint amb la primera publicació més rellevant fins aleshores sobre el treball agrícola femení *Jornaleras, campesinas y agricultoras. La historia agraria desde una perspectiva de género*, editada per Ortega López (2015), és quan comencen a aparèixer de manera més explícita i recurrent petits articles d'estudis de cas locals, però també obres més importants, que tracten sobre l'activitat rural femenina centrant-se tant en les petites activitats industrials com en les agrícoles. Algunes d'aquestes obres són, per exemple, l'article *Mas allá del telar: el mundo del trabajo femenino en la Asturias del siglo XVIII* (Suárez Álvarez i Morán Corte, 2011), o *La tasa de actividad femenina en el siglo XVIII en dos municipios andaluces: Laujar de Andarax (Almería) y Úbeda (Jaén)* (Garrido González, 2016).

Finalment, pels volts del 2020 és quan, principalment impulsats per Ortega López, comencen a sorgir tot d'estudis dedicats a la participació de la dona en els mercats de treball agrícoles.

En aquesta última fase hi trobem títols d'articles com *La «cuestión agraria», una «cuestión de género»*. *Trabajo, imágenes y representaciones de las mujeres del campo en la España del siglo XX* (Ortega López, 2020) o *Cambios agrarios y demanda de la mano de obra femenina en los predios oleícolas: la hacienda olivarera de Canet 1705-1840 (Mallorca)* (Jover Avellà, 2021). A nivell d'obres generals, trobem llibres amb títols tan rellevants com *Haberlas, haylas. Las campesinas en la historia de España del siglo XX* (Ortega López i Cabana Iglesia, 2021) o *Mujeres y agricultura en la política española del siglo XX* (Ortega López et al., 2024).

3.2.1. Segons la geografia i la cronologia

Com hem vist, la gran majoria d'estudis que hi ha sobre el treball femení en l'agricultura es tracten d'estudis de cas regionals.

La zona del nord de la península és la més estudiada, amb estudis regionals sobre la dona en el món rural sobretot a Galícia, amb alguns estudis referents a Navarra i Euskadi, i fins i tot amb un estudi pioner a l'època de Domínguez Martín (1996), *Sobreexplotación, pluriactividad y movilidad femeninas. El trabajo de las mujeres en las economías campesinas del norte de España, siglos XVIII-XIX* (el qual no hem consultat per problemes logístics i no l'hem utilitzat per a l'elaboració de l'apartat 2 del treball) que engloba tot el nord peninsular. Un altre estudi que també engloba més d'una regió del nord peninsular és *¿Quién llevaba el pan a casa en la España de 1924? Trabajo y economías familiares de jornaleros y pescadores en Cataluña y Galicia* (Borderías Mondéjar i Muñoz Abeledo, 2018).

Catalunya també destaca com a focus d'estudis de cas regionals sobre el treball rural femení. Es tracta d'estudis de microhistòria, com per exemple el de Moreno Claverías (2017), *Les dones a les economies domèstiques preindustrials: treball, terra, dot i escriu a l'Alt Penedès del segle XVIII* o *Criades, mossos i altres servents del Mas Terrats de Romanyà d'Empordà (1794-1808)*, (Serramontmany Hugas, 2016). També hi ha algun treball més de caràcter general que tracta sobre la dona i l'agricultura, com el recent article de Colomé Ferrer (2024), *Trabajo agrario femenino en Cataluña, 1830-1930*.

Respecte a les Illes Balears, hi ha alguns estudis importants amb relació al treball femení agrícola. Aquests són l'obra d'Escartín Bisbal (2001), *El quefer ocult. El mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870-1940)*, on hi ha un capítol dedicat al treball

agrícola femení, i els estudis de Jover Avellà (2021) sobre les pageses mallorquines, principalment les jornaleres.

La recerca feta en aquesta zona es basa principalment en els segles XVIII i XIX, mentre que els estudis relacionats amb la dona en l'agricultura al segle XX es concentren més en la regió d'Andalusia i en estudis de caràcter més general. En aquesta zona hi ha estudis de caràcter també local, com *La tasa de actividad femenina en el siglo XVIII en dos municipios andaluces: Laujar de Andarax (Almería) y Úbeda (Jaén)* (Garrido González, 2016), o *Trabajo femenino y migraciones estacionales en la recolección de la caña de azúcar en la Vega del Guadalfeo* (Moya García, 2011). Però també trobem estudis que engloben més tota la regió Andalusia, com *Yo 'solica' y él en Alemania". la mujer del mundo rural andaluz y extremeño frente a la emigración masculina durante el franquismo (1955–1975)* (Ortega López i Santiago Díaz, 2023) o *Las mujeres, del campo a la ciudad. Trabajo, subsistencia familiar y emigración rural en la Alta Andalucía (1752-1921)* (Martínez López i Villa Gil, 2021), que fa referència al treball agrari femení i a les migracions a la zona rural andalusia al llarg d'època contemporània. Per tant, el territori del sud d'Espanya és dels més estudiats en relació al treball femení agrícola. Aquest fet possiblement s'explica ja que la principal autora que ha promogut els estudis globals sobre el treball femení al món agrari, Ortega López, és professora titular de la Universitat de Granada i especialitzada en Època Contemporània, sobretot en el franquisme. Cabana Iglesia, una autora que també ha contribuït en els estudis de caràcter general sobre la dona en l'agricultura, també és especialitzada en l'època franquista i la història de les dones i el gènere en la societat rural del segle XX.

Destaca una falta d'estudis de la zona central del país, això és, Madrid i Castella-La Mancha, de les quals només s'ha trobat un estudi rellevant, *El trabajo de las mujeres en el ambito rural de la provincia de Madrid. 1930-1945* (Chicote Serna, 1996) un estudi que forma part de les actes del congrés *El Trabajo de las mujeres, siglos XVI-XX: VI Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer* (altre cop, no hem consultat aquesta obra per problemes logístics i, per tant, no l'hem utilitzat per a l'elaboració de l'apartat 2 del treball). D'estudis sobre València no n'hem trobat cap, tot i que s'ha de tenir en compte que aquest treball no és exhaustiu i hi ha la possibilitat que no hàgim trobat obres que abordin aquesta regió per una falta de recerca.

3.3. Futures línies per explorar

Cabana Iglesia destaca la necessitat de continuar estudiant les dones rurals per tal de visibilitzar-les més, i augmentar els estudis des del punt de vista geogràfic i temporal per tal de poder fer història comparada. Però destaca sobretot la necessitat d'incorporar les investigacions recents sobre la dona camperola en els relats de la història agrària, fet que permetrà veure la dona rural com a un element igual d'important que l'home en el desenvolupament de la història, i així poder superar la idea de grup subaltern i minoritari que s'estudia com a reconeixement, quasi de manera caritativa. (Cabana Iglesia, 2021, p. 25).

Com hem vist, hi ha certes regions espanyoles que han quedat en segon pla pel que fa a l'estudi del treball que feien les pageses. Aquestes zones més oblidades són les zones centrals del país, com Castella La-Manxa i Madrid, així com també tota la zona de València, la regió de la qual menys estudis s'han fet. Seria bo profunditzar en l'estudi de la dona rural contemporània en aquestes regions. D'altra banda, seguint el plantejament d'Ortega López, Cabana Iglesia, Cabezas Vega i Canalejo Alonso de fer una obra general sobre l'activitat femenina en l'agricultura, una futura línia d'exploració seria la d'unir els estudis regionals i de microhistòria que hem vist que hi ha sobre la dona agrària del segle XIX i fer-ne una obra de caràcter general que no tan sols acumuli aquests petits estudis, sinó que els inclogui en un plantejament més global i integrat amb els canvis que pateix el món agrícola espanyol al llarg del segle XIX.

4. Conclusions

A tall de conclusió, les pageses de l'Espanya d'Època Contemporània es dedicaven a tot tipus de tasques agrícoles, amb les quals a vegades percebien un salari o uns ingressos extres que eren indispensables per a l'economia familiar. A finals del segle XVIII i inicis del XIX les pageses tenien al seu abast una varietat més elevada de tasques per fer a causa del caràcter més policultural i diversificat de l'espai agrari de les zones del país amb predomini del minifundi i una climatologia i paisatge favorables a l'existència d'una varietat de cultius i d'explotacions ramaderes. Durant la crisi finisecular segle XIX i a l'entrada del segle XX, però, les pageses es troben en un context important de canvis, on moltes d'elles pateixen també el procés de salarització general que viuen bona part dels pagesos del sud peninsular, tot i que elles perceben salaris més baixos. En zones on no hi havia tanta especialització

agrícola i la petita explotació tenia un pes rellevant, les pageses desenvolupaven tasques agrícoles estacionals, però també duïen a terme un gran treball de manteniment de la casa i l'explotació agrícola més petita i lligada a aquesta, com l'hort, que era vital per la família i que pot ser considerat treball agrari. En aquest context de canvis, però, moltes pageses es veïen forçades a la migració a zones urbanes. En general, fruit de les polítiques del govern i de les noves dinàmiques de mercat, les dones rurals van viure un procés de relegació a l'àmbit domèstic en què s'esperava que assumissin el rol de cuidadores de la llar i reproductores, mentre que el marit era el que proveïa els recursos necessaris per a la família. Moltes dones amb pocs recursos, però, continuaven treballant com ho havien fet en èpoques anteriors. Amb l'arribada de les tecnificacions agrícoles i la implantació del model agrícola de mercat, el camp cada vegada requeria menys mà d'obra i les dones van continuar quedant relegades a la llar i duent les feines més mal pagades. A més, amb el franquisme les polítiques sexistes del règim restringien l'activitat laboral de les dones. Tot i així, a les dècades del *desarrollismo*, les pageses van experimentar un cert alliberament de les restriccions que el règim imposava a les seves activitats laborals.

Pel que fa a les fonts que permeten estudiar el treball dels grups socials més invisibilitzats històricament, com les dones rurals, amb les fonts tradicionals per estudiar el treball agrari, com els censos de població o el Catastro de la Ensenada no n'hi ha prou, ja que tendeixen a invisibilitzar la figura femenina, en primer lloc, a causa que sovint el treball femení quedava als marges del mercat de treball i, més, tenia un caràcter massa pluriactiu com poder ubicar-se en una categoria laboral definida. En segon lloc, perquè a escala estatal tampoc hi havia la voluntat de registrar el treball femení agrari, ans al contrari. No és fins a la dècada dels anys cinquanta que, paradoxalment, sota el sexista règim franquisme, s'elabora el primer "Censo de Mujeres Campesinas". Per tal de poder posar en valor aquestes fonts més aviat quantitatives, per tant, cal contrastar-les amb documentació privada, com llibres de comptes o quaderns, premsa de l'època, fonts de propaganda estatal o fonts visuals i orals per poder tenir una imatge més acurada de la realitat.

En relació amb l'evolució de la historiografia sobre l'estudi del treball femení en el món agrari, aquesta es comença a desenvolupar a inicis del segle XXI, tot i que als anys noranta ja hi ha alguns autors que aborden el tema, però no de manera sistemàtica. En general, la historiografia de gènere del segle XX tendeix a descuidar les dones rurals, i la historiografia agrària tendeix a tractar la dona rural com un subjecte passiu en el món laboral rural, que

només té valor d'estudi en tant que subjecte de reproducció de la societat que permet fer estudis de caràcter demogràfic. A mitjans i finals de la primera dècada del segle XXI ja hi ha bastants estudis de microhistòria que aborden la incògnita del treball agrícola femení des d'una perspectiva molt regional i finalment, en els últims set anys, coincidint amb l'auge del moviment feminista a l'Estat espanyol, ja hi ha estudis que tenen com a subjecte central de l'estudi la figura de les pageses i les jornaleres, amb autores especialment rellevants com Ortega López o Cabana Iglesia. Pel que fa a les característiques d'aquests estudis, cal dir que la majoria són de caràcter regional, principalment a causa dels problemes que comporta el fet d'extrapolar estudis rurals de diferents territoris de l'Estat amb característiques agràries molt diferents entre si. La zona nord de la península, especialment Galícia, és la més estudiada pel que fa als segles XVIII i XIX. Catalunya també destaca amb estudis de microhistòria que principalment també s'ubiquen entorn el mil-vuit-cents, tot i que n'hi ha algun de caràcter més general. A Mallorca, hi ha investigacions bastant completes. A Andalusia, els estudis solen ser principalment sobre el segle XX, i són tant de caràcter microhistòric com de caire més general. Hi ha una manca d'estudis en zones centrals com Madrid i Castella-La Manxa, i no s'han trobat estudis sobre València.

Finalment, les investigacions futures sobre el treball agrícola femení podrien anar encaminats a ampliar els estudis des d'una perspectiva geogràfica, sobretot en zones com Castella La-Manxa, Madrid i València, així com d'una perspectiva temporal per permetre la comparació històrica entre totes les èpoques i regions agràries del país. També caldria incorporar les investigacions recents sobre la dona camperola en els relats historiogràfics generals de la història agrària, per reconèixer el paper igual d'important de les pageses en el desenvolupament històric i superar la visió de grup subaltern i minoritari.

5. Bibliografia

- Berriochoa Azcárate, P. (2015). La baserritarra en el caserío vasco. Siglos XIX i XX. In T. M. Ortega López (Ed.), *Jornaleras, Campesinas y Agricultoras: la historia agraria desde una perspectiva de género* (p. 143-171). Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Borderias Mondéjar, C., Carrasco Bengoa, C., & Alemany Gómez, C. (1994). *Las mujeres y el trabajo : rupturas conceptuales*. Icaria.

Borderías Mondéjar, C., & Muñoz Abeledo, L. M. (2018). ¿Quién llevaba el pan a casa en la España de 1924? Trabajo y economías familiares de jornaleros y pescadores en Cataluña y Galicia. *Revista de Historia Industrial*, 27(74), 77-106.

<https://doi.org/10.1344/RHI.V27I74.19921>

Borderías Mondéjar, C., & Sarasúa García, C. (2005, setembre 13-16). Salarios de mujeres y hombres en la provincia de Barcelona, segunda mitad del siglo XIX [Resum de la presentació de la conferència]. In *VIII Congreso de la Asociación Española de Historia Económica*. Santiago de Compostela.

Borrás Llop, J. M. (2002). El trabajo infantil en el mundo rural español (1849-1936). Género, edades y ocupaciones dins. In J. M. Martínez Carrión (Ed.), *El nivel de vida en la España rural, siglos XVII-XX* (pp. 497-548). Universitat d'Alacant.

Cabana Iglesia, A. (2021). En femenino plural. La perspectiva de género en la historia rural. In T. M. Ortega López & A. Cabana Iglesia (Eds.), *"Haberlas, haylas". Campesinas en la historia de España en el siglo XX*. (pp. 19-45). Marcial Pons Historia.

Cabana Iglesia, A., Díaz Geadá, A., & Otero González, U. (2022). Pensar las mujeres rurales: «ser campesina» para la dictadura franquista. *Studia historica. Historia contemporánea*, (40), 113-134. <https://doi.org/10.14201/shhc201836113134>

Cabezas Vega, L. (2024). El Estado dirigista y autárquico. La intensificación del discurso de género. In T. M. Ortega López, A. Cabana Iglesia, L. Cabezas Vega, & S. Canalejo Alonso (Eds.), *Mujeres y agricultura en la política española del siglo XX* (pp. 107-163). Ediciones Cátedra.

Canalejo Alonso, S. (2024). El Estado dirigista y desarrollista. E género en el extensionismo agrario. In T. M. Ortega López, A. Cabana Iglesia, L. Cabezas Vega, & S. Canalejo Alonso (Eds.), *Mujeres y agricultura en la política española del siglo XX* (pp. 163-232). Ediciones Cátedra.

- Chacón Jiménez, F., & Ferrer Alòs, L. (1997). Más allá de la familia. In *Familia, casa y trabajo. Seminario Familia y Élite de poder en el Reino de Murcia. Siglos XV-XIX* (pp. 13-16). Universitat de Múrcia.
- Chicote Serna, M. T. (1996). El trabajo de las mujeres en el ámbito rural de la provincia de Madrid. 1930-1945. In M. J. Vara Miranda & V. Maquieira d'Angelo (Eds.), *El trabajo de las mujeres, siglos XVI-XX: VI Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer* (pp. 489-510). Universidad Autónoma de Madrid, Instituto Universitario de Estudios de la Mujer.
- Cleaver, H. M. J. (1972). The Contradictions of the Green Revolution. *The American Economic Review*, 2(62), 177–186.
<https://www.semanticscholar.org/paper/The-Contradictions-of-the-Green-Revolution-Cleaver/39b6473f26845b3c4677833765c035766275d8bb>
- Colomé Ferrer, J. (2000). Pequeña explotación agrícola, reproducción de las unidades familiares campesinas y mercado de trabajo en la viticultura mediterránea del siglo XIX: el caso catalán. *Revista de Historia Económica-Journal of Iberian and Latin American Economic History*, 2(18), 281–307. doi:10.1017/S0212610900008508
- Colomé Ferrer, J. (2024). Trabajo agrario femenino en Cataluña, 1830-1930. *Historia Agraria. Revista de agricultura e historia rural*, (93), 1-31.
<https://doi.org/10.26882/histagnar.093e04c>
- Congost Colomer, R. (2007). *Tierras, Leyes, Historia. Estudios sobre "la gran obra de la propiedad"*. Crítica.
- Congost Colomer, R., & Garcia Orallo, R. (2018). ¿Qué liberaron las medidas liberales? La circulación de la tierra en la España del siglo XIX. *Historia agraria: revista de agricultura e historia rural*, (74), 67-102.
<http://dx.doi.org/10.26882/histagnar.074e03c>

- De la Cruz del Amo del Amo, M. (2009). *La familia y el trabajo femenino en España durante la segunda mitad del siglo XIX* [Tesis de doctorat, Universitat Complutense de Madrid].
- Domínguez Martín, R. (1996). Sobreexplotación, pluriactividad y movilidad femeninas. El trabajo de las mujeres en las economías campesinas del norte de España, siglos XVIII-XIX. In *El trabajo de las mujeres, pasado y presente actas del Congreso Intenacional del Seminario de Estudios Interdisciplinarios de la Mujer* (pp. 407-424). Diputación Provincial de Málaga, Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga (CEDMA) : Universidad de Málaga (UMA).
- Domínguez Martín, R. (2000). Teorías de la división del trabajo y enfoque del género. *Arenal. Revista De Historia De Las Mujeres*, 7(1), 179-205.
<https://doi.org/10.30827/arenal.v7i1.16781>
- Dubert García, I. (2005). Criados, estructura económica y social y mercado de trabajo en la Galicia rural a finales del Antiguo Régimen. *HISTORIA AGRARIA*, (35), 9-26.
https://historiaagraria.com/FILE/articulos/ha35_dubert.pdf
- Erdozain Azpilicueta, M. P. (1997). Familia y patrimonio en Navarra a finales del siglo XIX. In F. Chacón Jiménez & L. Ferrer Alòs (Eds.), *Congreso Internacional Historia de la Familia : Nuevas perspectivas sobre la sociedad europea. Seminario Familia y Élite de Poder en el Reino de Murcia. Siglos XV-XIX* (pp. 511-529). Universidad de Murcia.
- Escartín Bisbal, J. M. (2001). *El quefer ocult. El mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870-1940)*. Edicions Documenta Balear.
- Fernández Cortizo, C. (1997). Emigración estacional, explotación campesina y comportamientos familiares. Los Canteros de la Galicia sudoccidental (Siglo XVIII). In F. Chacón Jiménez & L. Ferrer Alòs (Eds.), *Congreso Internacional Historia de la Familia : Nuevas perspectivas sobre la sociedad europea. Seminario Familia y Élite de Poder en el Reino de Murcia. Siglos XV-XIX*. p.261-274. Universidad de Murcia.

- Frigolé Reixach, J. (2006). Les trementinaires de la Vall de la Vansa i Tuixén entre el local i el global. *Estudis d'història agrària*, (19), 13-26.
<https://racocat/index.php/EHA/article/view/100114>
- Garrabou Segura, R., Ramón Muñoz, J. M., & Tello Aragay, E. (2015). Organització social del treball, salaris i mercat laboral a Catalunya: el cas d'una explotació agrària de la comarca de la Segarra a la darrerria del segle XIX. *Recerques*, (70), 83-123.
- Garrido González, L. (2016). La tasa de actividad femenina en el siglo XVIII en dos municipios andaluces: Laujar de Andarax (Almería) y Úbeda (Jaén). *Investigaciones de Historia Económica*, 12(3), 114-153. <https://doi.org/10.1016/j.ihe.2015.08.001>
- González de Molina, M. (2024). Pròleg. In T. M. Ortega López, A. Cabana Iglesia, L. Cabezas Vega, & S. Canalejo Alonso (Eds.), *Mujeres y Agricultura en la política española del siglo XX* (pp. 7-15). Cátedra.
- Jover Avellà, G. (2021, juny 29). Cambios agrarios y demanda de la mano de obra femenina en los predios oleícolas: la hacienda olivarera de Canet 1705-1840 (Mallorca) [Resum de la presentació de la conferència]. In *XVII Congreso de Historia Agraria SEHA R&R. Sesiones simultáneas II.2 La historia agraria desde una perspectiva de género II*. Madrid, Espanya.
https://congresoseha.info/wp-content/uploads/2021/06/SEHA_congreso_2021_sesiones_simultaneas_3_gabriel_jover.pdf
- Le Play, F. (1990). *Campesinos y pescadores del norte de España tres monografías de familias trabajadoras a mediados del siglo XIX*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- Martínez López, D., & Martínez Martín, M. (2003). El trabajo femenino y la economía campesina de subsistencia en Andalucía: las hilanderas de Montefrío (1826-1851). In L. Gálvez Muñoz & C. Sarasúa García (Eds.), *¿Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pp. 137-156). Universitat d'Alacant.

- Martínez López, D., & Villa Gil, I. (2021). Las mujeres, del campo a la ciudad. Trabajo, subsistencia familiar y emigración rural en la Alta Andalucía (1752-1921). *Historia Social*, (99), 75-98. <https://www.jstor.org/stable/26975272>
- Martínez Soto, A. P. (2003). La voz silenciada. Sindicalismo jornalero femenino, negociación y dinámica salarial en el área vitícola del sureste español (1914-1936). In ¿ *Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (pp. 79-110). Universitat d'Alacant.
- Moreno Claverías, B. (2017). Les dones a les economies domèstiques preindustrials: treball, terra, dot i escreix a l'Alt Penedès del segle XVIII. *Estudis d'història agrària*, (29), 103-127. <https://doi.org/10.1344/eha.2017.29.103-127>
- Moya García, G. (2011). Trabajo femenino y migraciones estacionales en la recolección de la caña de azúcar en la Vega del Guadalfeo. *Historia Actual Online*, (26), 57-67. <https://historia-actual.org/2011/10/18/numero-26-de-historia-actual-online/>
- Muñoz Abeledo, L., Taboada Mella, S., & Verdugo Matés, R. (2015). Condicionantes de la actividad femenina en la Galicia de mediados del siglo XIX. *Revista de Historia Industrial*, (59), 39-80. <https://raco.cat/index.php/HistoriaIndustrial/article/view/297679>
- Nash, M. (1991). Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración (M.F. Garrayo, Trad.). *Historia Social*, (9), 137-161.
- Nash, M. (2015). Pròleg. In M. T. Ortega López (Ed.), *Jornaleras, Campesinas y Agricultoras: la historia agraria desde una perspectiva de género* (pp. 9-12). Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Nicolau Nos, R. (2004). La població rural: mobilitat i migracions. In E. Giralt Raventós, J. M. Salrach Marès, & R. Garrabou Segura (Eds.), *Història agrària dels Països Catalans* (Vol. 4, pp. 113-129). Universitat Autònoma de Barcelona.

- Ortega López, T. M. (2015). Introducció. In M. T. Ortega López (Ed.), *Jornaleras, campesinas y agricultoras : la historia agraria desde una perspectiva de género* (pp. 13-25). Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Ortega López, T. M. (2020). La «cuestión agraria», una «cuestión de género», Trabajo, imágenes y representaciones de las mujeres del campo en la España del siglo XX. *Nuestra historia*, (10), 49-70.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7965717>
- Ortega López, T. M. (2021). "¡No vayáis a la ciudad!". El éxodo rural femenino en España (1900-1930). Aproximación a sus causas y a sus consecuencias. In T. M. Ortega López & A. Cabana Iglesia (Eds.), *"Haberlas, haylas". Campesinas en la historia de España del siglo XX* (pp. 45-91). Marcial Pons Historia.
- Ortega López, T. M. (2024). El Estado interventor. La implantación del género en la agricultura tras la crisis agraria finisecular. In M. T. Ortega López, A. Cabana Iglesia, L. Cabezas Vega, & S. Canalejo Alonso (Eds.), *Mujeres y agricultura en la política española del siglo XX* (pp. 31-95). Cátedra.
- Ortega López, T. M., & Cabana Iglesia, A. (2021). *Haberlas, haylas. Las campesinas en la historia de España del siglo XX*. Marcial Pons Historia.
- Ortega López, T. M., Cabana Iglesia, A., Cabezas Vega, L., & Canalejo Alonso, S. (2024). *Mujeres y agricultura en la política española del siglo XX*. Ediciones Cátedra.
- Ortega López, T. M., & Román Ruiz, G. (2021). Las campesinas de Franco. El trabajo agrario femenino en la crisis de la agricultura tradicional. *Historia social*, (99), 99-118. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7735555>
- Ortega López, T. M., Román Ruiz, G., & Félez Castañé, N. (2018). Mujeres en el tajo. La visibilización de las trabajadoras agrarias durante el franquismo a través del Censo de Mujeres Campesinas (1959). *Arenal. Revista De Historia De Las Mujeres*, 25(1), 5-34. <https://doi.org/10.30827/arenal.v25i1.5637>

- Ortega López, T. M., & Santiago Díaz, G. (2023). “Yo ‘solica’ y él en Alemania”. La mujer del mundo rural andaluz y extremeño frente a la emigración masculina durante el franquismo (1955–1975). *Rubrica Contemporanea*, 12(23), 251-271.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=9006914>
- Pérez-Fuentes Hernández, P. (1995). El trabajo de las mujeres en la España de los siglos XIX y XX. Consideraciones metodológicas. *Arenal. Revista De Historia De Las Mujeres*, 2(2), 219-245. <https://revistaseug.ugr.es/index.php/arenal/article/view/22801>
- Pérez-Fuentes Hernández, P. (2004). *Ganadores de pan y amas de casa: otra mirada sobre la industrialización vasca*. Universitat del País Basc.
- Pinilla Navarro, V. (2004). Sobre la agricultura y el crecimiento económico en España (1800-1935). *HISTORIA AGRARIA*, (34), 137-162.
https://www.historiaagraria.com/FILE/articulos/ha34_pinilla.pdf
- Ponce Vivet, S. (1997). Cambios en las estructuras familiares de una comarca de Cataluña. Osona, 1850-1930. In F. Chacón Jiménez & L. Ferrer Alòs (Eds.), *Congreso Internacional Historia de la Familia : Nuevas perspectivas sobre la sociedad europea. Seminario Familia y Élite de Poder en el Reino de Murcia. Siglos XV-XIX*. p.465-477. Universidad de Murcia
- Real Academia Española. (n.d.). Extensionismo rural. In *Diccionario panhispánico del español jurídico*. Retrieved maig 17, 2024, from
<https://dpej.rae.es/lema/extensionismo-rural>
- Rey Castelao, O. (2015). El trabajo de las mujeres en la España Moderna. Un balance historiográfico, 1994/2013. *REVISTA DE HISTORIOGRAFÍA (RevHisto)*, (22), 183-210. <https://e-revistas.uc3m.es/index.php/REVVHISTO/article/view/2651>
- Rey Castelao, O. (2021). *El Vuelo corto: mujeres y migraciones en la Edad Moderna*. Universitat de Santiago de Compostela.

- Rey Castelao, O., & Rial García, S. M. (2009). *Historia de las mujeres en Galicia. Siglos XVI al XIX*. Nigra Trea.
- Roca Fabregat, P. (2005). ¿Quién trabajaba en las masías? Criados y criadas en la agricultura catalana (1670-1870). *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, (35), 49-92.
<https://www.historiaagraria.com/es/numeros/pere-roca-fabregat-quien-trabajaba-en-la-s-masias-criados-y-criadas-en-la-agricultura-catalana-1670-1870>
- Ros Massana, R., & Alvarado Costa, J. (2006). Treball i pluriactivitat al sector surer català, c. 1750-1920. *Estudis d'Història Agrària*, (19), 105-141.
<https://doi.org/10.1344/eha.2006.19.105-141>
- Saguer Hom, E. (2022). Viudedad y vejez femeninas en la masovería catalana del primer tercio del siglo XX: una ausencia anómala. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, (34), 135-164. <https://doi.org/10.4422/ager.2022.04>
- Sarasúa García, C. (2000). El análisis histórico del trabajo agrario. Cuestiones recientes. *Historia Agraria*, (22), 79-96.
- Sarasúa García, C. (2021). *Salarios que la ciudad paga al campo: Las nodrizas de las inclusas en los siglos XVIII i XIX*. Universitat d'Alacant.
- Sarasúa García, C., & Gálvez Muñoz, L. (2003). *¿ Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Universitat d'Alacant.
- Serramontmany Hugas, A. (2016). Criades, mossos i altres servents del Mas Terrats de Romanyà d'Empordà. 1794-1808. *Estudis d'Història Agrària*, (28), 195-215.
<https://doi.org/10.1344/eha.2016.28.195-215>
- Suárez Álvarez, P. (2015). La muyeruca asturiana: Las trabajadoras del campo en dos concejos centrales asturianos durante el siglo XVIII. In T. M. Ortega López (Ed.), *Jornaleras, campesinas y agricultoras : la historia agraria desde una perspectiva de género* (pp. 65-79). Prensas Universitarias de Zaragoza.

Suárez Álvarez, P., & Morán Corte, A. (2011). Más allá del telar: el mundo del trabajo femenino en la Asturias del siglo XVIII. *El Futuro del Pasado: revista electrónica de historia*, (2), 483-498. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3697643>

Vicedo Rius, E., Colomé Ferrer, J., & Saguer Hom, E. (2002). Las condiciones de reproducción económica de las unidades familiares campesinas en Cataluña a mediados del siglo XIX. Una propuesta metodológica. In J. M. Martínez Carrión (Ed.), *El nivel de vida en la España rural: siglos XVIII-XX* (pp. 321-358). Universitat d'Alacant.